

**T.C.
MANİSA CELAL BAYAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**YÜKSEK LİSANS TEZİ
TARİH ANABİLİM DALI
GENEL TÜRK TARİHİ PROGRAMI**

**TÜRK KÜLTÜR TARİHİNDE YIRTICI KUŞLAR İLE İLGİLİ
İNANÇLAR VE MOTİFLER**

OĞUZHAN KÜDEN

DANIŞMAN

DR. ÖĞR. ÜYESİ EMİN KIRKIL

MANİSA-2019

	T.C. MANİSA CELAL BAYAR ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ	Doküman Kodu	FRYL-031
	YÜKSEK LİSANS EĞİTİMİ FORMLARI	Yayınlanma Tarihi	26/03/2018
		Revizyon No/Tarih	2/23/03/2018
		Sayfa	1/1
Tez Savunma Sınavı Tutanağı			

TEZ SAVUNMA SINAV TUTANAĞI

Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 28/05/2019 tarih ve 18/Ek27 sayılı toplantısında oluşturulan jürimiz tarafından Manisa Celal Bayar Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliği'nin 9. Maddesi gereğince Enstitümüz Tarih Anabilim Dalı Tarih Yüksek Lisans Programı öğrencisi Oğuzhan KÜDEN'in "**Türk Kültür Tarihinde Yırtıcı Kuşlar ile İlgili İnançlar ve Motifler**" Konulu tezi incelenmiş ve aday 25/06/2019 tarihinde saat 11.00'da jüri önünde tez savunmasına alınmıştır.

Adayın kişisel çalışmaya dayanan tezini savunmasından sonra 9.0 dakikalık süre içinde gerek tez konusu, gerekse tezin dayanağı olan anabilim dallarından jüri üyelerine sorulan sorulara verdiği cevaplar değerlendirilerek tezin,

BAŞARILI olduğuna OY BİRLİĞİ
DÜZELTME yapılmasına * OY ÇOKLUĞU
RED edilmesine ** ile karar verilmiştir.

ÜYE
Doç. Dr. ZAFER ATAR

BASKAN
Dr. Öğr. Üyesi Emrah KIRKCI

ÜYE
Dr. Öğr. Üyesi Muharrem AYDIN

Evet **Hayır**

Tez, burs, ödül veya Teşvik programına (Tüba, Fullbright vb.) aday olabilir.

Tez, mutlaka basılmalıdır.

Tez, mevcut haliyle basılmalıdır.

Tez, gözden geçirildikten sonra basılmalıdır.

Tez, basımı gereksizdir.

* Bu halde adaya 3 ay süre verilir. İkinci tez savunma sınavında da başarısız olan öğrencinin Enstitü ile ilişkisi kesilir.

** Bu halde adayın Enstitü ile ilişkisi kesilir.

Hazırlayan
Enstitü Sekreteri

Onaylayan
Enstitü Müdürü

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum “TÜRK KÜLTÜR TARİHİNDE YIRTICI KUŞLAR İLE İLGİLİ İNANÇLAR VE MOTİFLER” adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin bibliyografyada gösterilen eserlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanmış olduğumu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

.../.../2019

Adı Soyadı

OĞUZHAN KÜDEN

İmza

ÖZET
TÜRK KÜLTÜR TARİHİNDE YIRTICI KUŞLAR İLE İLGİLİ İNANÇLAR
VE MOTİFLER

Tabiatla iç içe yaşamış olan kavimlerin inançlarının ve kültürlerinin, doğa unsurları ile şekillendiği açıkça görülmektedir. Köken itibariyle bozkır coğrafyasında yaşayan Türk kavimlerinin de inançları ve kültürleri temel olarak bu coğrafyaya özgü manevi ürünler yaratmıştır. Bozkır hayvanları kuşkusuz bu ürünlerin başında gelmektedir ve onlar Türklerin maddi ve manevi yaşamlarında epey rol oynamışlardır.

Yırtıcı kuşlar bu hayvanlar arasında oldukça önemli bir yer tutmaktadır. Öyle ki çeşitli Türk kavimlerinin inançlarında, sosyal hayatlarında, kültürlerinde fazlaca varlık göstermişlerdir. Ne yazık ki bu görkemli yırtıcıların Türk kültüründe ve inançlarındaki yeri etraflıca araştırılmış değildir. Bu sebeple bu çalışma, yırtıcı kuşların (kartal, akbaba, doğan, baykuş) Türklerin inançlarındaki ve maddi-manevi kültürlerindeki yerini belirlemeyi amaçlamıştır. Çalışma iki bölümden oluşmakta olup, ilk bölümde yırtıcı kuşlar bir inanç ögesi olarak incelenirken; ikinci bölümde bir sosyal ve kültürel unsur olarak ele alınmışlardır.

Türk kavimlerinin ve topluluklarının çeşitli coğrafyalara yaptıkları göçlerle meydana getirdikleri dağınık kültürel miras içerisinde bulunan yırtıcı kuşlar, ancak eski ve yeni araştırmacıların etnografik çalışmalarından, ansiklopedik sözlüklerden, seyahatnamelerden, yazılı ve sözlü efsanelerden; yazıtlar, mezar taşları, kurganlardan elde edilen verilerin ışığında incelenebilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Yırtıcı Kuşlar, Efsane, İnanç, Kültür, Kartal

ABSTRACT
BELIEFS AND MOTIVES ABOUT PREDATORY BIRDS IN TURKISH
CULTURAL HISTORY

It is obvious that the beliefs and cultures of the people who live together with nature are shaped by the elements of nature. The beliefs and cultures of the Turkish tribes who were originally lived in the region of steppe have created spiritual products that are peculiar to this region. Steppe animals are undoubtedly one of these products and they have played a very important role in the material and spiritual lives of Turks.

Predatory birds play extremely important role among these animals. Such that they have shown a lot of existence in the beliefs, social lives and cultures of various Turkish people. Unfortunately, the place of these magnificent predators in Turkish culture and beliefs has not been investigated thoroughly. For this reason, this study aims to analyze the location of predatory birds (eagle, vulture, falcon, owl) in Turks' beliefs and material-spiritual cultures. The study consists of two parts. In the first part, predatory birds were examined as a belief element; in the second part, they were considered as a social and cultural element.

The predatory birds are found in scattered cultural legacy with migrations of Turkish tribes and communities to various geographies. So, the studies have been viewed and analyzed in the light of the data that have been obtained from the old and new researchers' ethnographic works, encyclopedic dictionaries, travel books, written and oral legends, inscriptions, grave stones and Kurgan graves, it was viewed and analyzed. During the historical process, although Turkish tribes and peoples of similar cultural horizons have been scattered across various geographies, it is understood that predatory birds have an ancient culture and belief bond among these tribes and hidden in myths and ancient structures.

Key Words: Predatory Birds, Tales, Beliefs, Cultures, Eagle

TEŐEKKÖR

Uzun soluklu alıőmamın her aşamasında bana desteklerini eksik etmeyen, bilgi ve deneyimleri ile yol gösteren danışman hocam Sayın Emin Kırkıl'a teőekkőrlerimi borç bilirim.

Oğuzhan KÜDEN

Manisa, 2019

İçindekiler

YEMİN METNİ.....	I
ÖZET.....	II
ABSTRACT.....	III
TEŞEKKÜR.....	IV
GİRİŞ	1
1.1. GÖĞÜN KUTSALLIĞI VE KUŞ İLİŞKİSİ.....	3
1.1.1. Kuş Kelimesinin Anlamı	3
1.1.2 Gök Kültü ve Kuş Bağlantısıyla Ortaya Çıkan Kavramlar	4
1.2. MİTLERDE YIRTICI KUŞLAR.....	8
1.2.1. Kartal ve Akbaba.....	10
1.2.1.1. Kartal, Hayat Ağacı ve Yılan.....	13
1.2.1.2. Yer Altında Yaşayan Kartal.....	17
1.2.1.3. Kartal-İnsan: Han Herdik.....	19
1.2.1.4. Kartal, Akbaba ve Şaman	21
1.2.1.5. Bürküt	23
1.2.1.6. Barak ve Efsanevi Yırtıcı Kuş	24
1.2.1.7. Karakuş ve Simurg.....	26
1.2.2. Doğan	27
1.2.3. Baykuş	29
1.3. ŞAMAN PRATİKLERİNDE YIRTICI KUŞLAR.....	33
1.3.1. Şamanizm ve Şaman Kavramları	33
1.3.2. Şaman Materyallerinde Yırtıcı Kuşlar.....	35
1.3.3. Ayinlerde, Tedavilerde, Dualarda Yırtıcı Kuşlar	37
1.3.4. Kehanetlerde, Fallarda, Büyülerde Yırtıcı Kuşlar	43
1.4. YIRTICI KUŞ METAMORFOZLARI.....	47
1.4.1. Metamorfoz Kavramı	47
1.4.2. Efsane ve İnanç Algısında Yırtıcı Kuş Metamorfozları	51
2.1. ONGUN OLARAK YIRTICI KUŞLAR.....	58
2.1.1. Ongun Kavramı	58
2.1.2. Yirmi Dört Oğuz Boyu ve Ongunları.....	62
2.2. KİŞİ VE YER ADLARINDA YIRTICI KUŞLAR	73
2.2.1. Türklerde Ad Verme Geleneği	73

2.2.2. Hayvan Adı Alma Kültürü	76
2.2.3. Yırtıcı Kuş Adı Alma Kültürü.....	78
2.2.4. Türklerde Yer Adı Geleneği.....	81
2.2.5. Yer Adlarında Yırtıcı Kuşların İzleri	82
2.3. YIRTICI KUŞ FİGÜRLERİ VE İKONOĞRAFİK YANSIMALARI.....	83
2.3.1. Kurganlarda Yırtıcı Kuşlar	84
2.3.2. Mezartaşlarında, Dikilitaşlarda Yırtıcı Kuşlar	86
2.3.3. Sembol Olarak Yırtıcı Kuşlar ve Çift Başlı Kartal Figürü	88
2.4. AVCILIKTA YIRTICI KUŞLAR	91
2.4.1. Türklerde Avcılık	91
2.4.2. Yırtıcı Kuşların Avlarda Kullanılması	94
2.4.2.1. Yırtıcı Kuşların Yakalanması ve Eğitimi.....	97
SONUÇ	100
KAYNAKÇA.....	102

TÜRK KÜLTÜR TARİHİNDE YIRTICI KUŞLAR İLE İLGİLİ İNANÇLAR VE MOTİFLER

GİRİŞ

Köken olarak Orta Asya coğrafyasının bozkırlı kadim halklarından olan Türkler, tarih boyunca çeşitli coğrafyalara dağılmışlardır. Türk toplulukları siyasi teşkilatlarını kurdukları ve yaşamlarını sürdürdükleri farklı coğrafyalarda çeşitli inançların ve kültürlerin tesirinde kalmışlardır. Sözlü kültürün yazılı kültürden uzunca bir süre çok daha etkin olduğu Türk toplumları üzerinde çalışan kültür ve inanç araştırmacıları bu sebeple güç durumda kalmışlardır. Kaynak yetersizliğinin yanı sıra çeşitli kültür ve inanç tesirinde örtülmüş ve saklanmış olan Türklere has kültürel varlıkların tespiti ve bağlarının ortaya çıkarılması oldukça zordur. Öte yandan İnançlar ve efsaneler Türklerde yazılı kaynaklardan çok sözlü yollarla aktarıldığından kapsamlı saha çalışmalarının yapılması da gerekmiştir. Nitekim bu hususta yorulmadan kıymetli eserler vermiş az sayıda araştırmacı, Türklerin inanç ve kültür unsurları hakkında ellerinden geldiğince edindikleri bilgileri literatüre kazandırmak için çaba göstermişlerdir.

Türklerin hem inanç hem de kültür unsurlarından olan yırtıcı kuşlar her nedense üzerine detaylı çalışılmış bir başlık olarak araştırmacıların dikkatini çekmiş değildir. Halbuki yırtıcı kuşlar Altay bölgesi kurganlarından, dikili taşlardan; Anadolu mezar taşları ve mimari yapılarına kadar Türklerin maddi ve manevi hayatlarında mühim bir yer tutmuştur. Orta Asya şaman inançlarından Anadolu Türk inançlarına, efsanelerde ve taşlarda gizlenmiş bir kültür ve inanç bağı olan yırtıcı kuşlar, araştırmaların azlığı sebebiyle büyük ölçüde karanlıkta kalmıştır.

Araştırma, kapsamlı bir literatür taraması ile yazıtlar, mimari eserler, efsaneler, seyahatnameler, sözlükler ve konuyla ilgili etnografik çalışmalardan elde edilen verilerin tasnif edilmesiyle vücuda getirilmiştir.

Türk kültür tarihinde önemli yer tutan yırtıcı kuşlar, araştırmamızda iki bölümde incelenerek değerlendirilmiştir. Birinci bölümde yırtıcı kuşlar efsanevi özellikleriyle birlikte bir inanç unsuru olarak ele alınmıştır. İkinci bölümde ise bahsettiğimiz bu manevi özelliklerin maddi kültürdeki yansımaları analiz edilerek

maddi ve manevi kültür arasındaki yırtıcı kuş olgusu elde edilen veriler ışığında açıklanarak ortaya konulmuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM

TÜRK İNANÇ KÜLTÜRÜNDE YIRTICI KUŞLAR

1.1. GÖĞÜN KUTSALLIĞI VE KUŞ İLİŞKİSİ

1.1.1. Kuş Kelimesinin Anlamı

Türkler büyük kuşlar için “kuş” (قوش); küçük kuşlar içinse “kuçkaç” sözcüğünü kullanılmıştır. Kuş kelimesinin Türklerde daha çok büyük ve yırtıcı kanatlıları tanımlamak için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Doğu Türkçesinde kuş kelimesinin bir muadili olarak ise canvar (جانوار) kelimesinin kullanıldığı bilinmektedir.¹

En eski Türkçe yazılı kaynaklarda yer alıp günümüze kadar kullanılmış hatta Farsça’ya da geçmiş olan kuş kelimesi Kıpçakların dillerini öğrenmek için vücuda getirilmiş bir sözlük olan Codex Cumanicus’ta da “kus” biçimiyle “auis” sözcüğünün karşılığı olarak yer almıştır. Bu sözlükte yırtıcı kuşları özellikle kartal ve şahini ifade etmek için ise Kıpçakların “Balaban” kelimesini kullandıkları görülmektedir.² Kaşgarlı’nın “Bala” sözcüğünü kuş yavruları ve diğer yırtıcıların yavrularını tanımlamak için kullanılan bir kelime olarak açıklaması da bu hususta dikkat çekicidir.³ Bununla birlikte Harizmi’nin eserinde “balaladı kuş”⁴ ifadesi geçmektedir; bu ifadedeki “bala” kelimesinin kuş yavrusu için kullanıldığı açıkça görülmektedir. Aynı eserde tıpkı Codex Cumanicus’ta olduğu gibi “Balaban” kelimesinin Harizm Türkçesinde de doğan için kullanıldığı anlaşılmaktadır.⁵

¹ E. Denison Ross, **Kuş İsimlerinin Doğu Türkçesi, Mançuca, ve Çince Sözlüğü**, (Çev. Emine Gürsoy-Naskali), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1994, s.1.

² Akartürk Karahan, “Codex Cumanicus’ta Hayvan Adları”, **International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic** Volume 8/1 Winter 2013, s.1842, 1843.

³ Kaşgarlı, **Divânü Lugat-it-Türk VI**, (Çev. Besim Atalay), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1986, s.64.

⁴ Harizmi, **Mukaddimetü’l Edeb**, Türk Dil Kurumu Yayınları, (Çev. Nuri Yüca), 3. Baskı, Ankara, 2014, s.44.

⁵ “Ötti balaban”, detay için bkz. **Mukaddimetü’l- Edeb**. s.79.

Kuş kelimesinin Türkler tarafından özellikle avcı kuşlar, şahin ve doğanı ifade etmek için kullanıldığını “kuşçu” ve “doğancı” kavramlarına işaret ederek kanıtlamak mümkündür.⁶ Kaşgarlı, kuş kelimesini: “ *Bütün kuşların adıdır; daha sonra bundan birtakımları ayrılır.*”⁷ diyerek açıklamıştır. Aynı zamanda Kaşgarlı’nın eserinde daha çok küçük kuşlar için kullanıldığını belirttiğimiz “kuşkaç” kelimesinin “kuşgaç” biçiminde “serçe” karşılığıyla yer aldığı görülmektedir.

Gerçekten de Kaşgarlı’nın kuş kelimesini açıkladıktan sonra yaptığı örneklendirmelerde daha çok yırtıcı kuşlar ve büyük kuşları kullandığı dikkat çekmektedir: Ürün kuş (Akdoğan), karakuş (kartal), el kuş (akbaba), teve kuş (devekuşu), yün kuş (tavuskuşu) vb.⁸

Mukaddimetü’l- Edeb adlı eserde de bir avcı kuş olan doğan için Harizm Türkçesinde “çakır kuş”⁹ ifadesinin kullanıldığı görülmektedir. Bu ifade de “kuş” kelimesinin genel olarak avcı kuşlar için kullanıldığını gösteren muhtelif örneklerden bir tanesidir.

1.1.2 Gök Kültü ve Kuş Bağlantısıyla Ortaya Çıkan Kavramlar

“Gök” (Kök), Türkler tarafından birden fazla işlevi olan bir kelime ve kavram olarak kullanılmıştır. Tüm bozkırın üzerini örterken “sonsuz” bir gerçeklik olarak bütün maviliği ve gizemiyle ‘Gök’, bozkırlı toplulukların zihinlerini fazlasıyla meşgul etmiştir. Gök kelimesinin ilk misyonu da bu tabiat unsurunu ifade etmektir. Ancak Türklerin “Gök” ile olan münasebetleri basit bir doğa-insan ilişkisi ile sınırlı kalmamıştır. Gök, Türklerin inançlarının en mühim kavramı olarak karşımıza çıkmaktadır. İşte tam bu noktada göğün ilahi bir kavram olarak da bu dilde yer aldığı, bir ilahî ifade için de kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Gök kelimesi tanrısal bir kavram olmanın yanı sıra, üçüncü bir anlam daha taşıyarak renk ifadesi için kullanılmıştır. Türkler mavi olan varlıklara “Gök” demişlerdir, pek tabii bunun nedeninin, göğün mavi olmasından ileri geldiğini

⁶Jean-Paul Roux, *Orta Asya’da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*, (Çev: Aykut Kazancıgil ve Lale Arslan), Kabalıcı Yayınevi, İstanbul, 2005, s.103.

⁷ Kaşgarlı, *Divânü Lugat-it-Türk I*, (Çev. Besim Atalay), Ankara, 1985, s.231.

⁸Kaşgarlı, , *Divânü Lugat-it-Türk I*, s.231.

⁹Harizmi, s. 63.

düşünebiliriz. Göğün bahsettiğimiz ilahi konumunu da hatırlayacak olursak, bu rengin kutsal bir yerinin olduğuna kanaat getirmek kaçınılmaz olacaktır.

“Gök” sözcüğü, tüm anlam ve kullanılışlarıyla eski yazıtlarda kendini en iyi biçimde göstermektedir. “Gök” kelimesinin, Orhun Yazıtlarının çözülmesinde etkin rol oynayan üç önemli sözcükten biri olan “Tengri”¹⁰ kelimesiyle içselleştiğini fark etmek mümkündür. Bu iki kelimenin hem doğa unsuru olan göğü hem de manevi varlığı olan göğü ifade etmek için kullanıldığı görülmektedir. Gök, Orhun Yazıtlarında daha çok rengi betimlemek için kullanılırken, “Tengri” kelimesi “ilah” ve “gök” anlamlarını karşılamak için kullanılmıştır.

Kül Tigin Yazıtı’nın doğu yüzündeki “Üze Türk tengrisi”¹¹ (üstte Türk Tanrısı) ve yine aynı yüzdeki “Tengri küç birtük üçün kangım kagan süsi böri teg ermiş”¹² (Tanrı güç verdiği için ağabeyim kağanın ordusu kurt gibi imiş) ifadeleri Tanrı kelimesinin ilah için kullanıldığını gösteren örneklerdendir

Aynı yazıtın yine doğu yüzündeki “Üze tengri basmasar, asra yir telinmeser”¹³ (Üstte gök basmadıkça, altta yer delinmedikçe) ifadesindeki tengri ise doğa unsuru olan göğü tanımlamak için kullanılmıştır. Orhun Yazıtlarındaki bu iki farklı kullanım, basit bir rastlantı sonucu Kül Tigin Yazıtının Güney yüzünde yer alan bir cümlede birlikte kullanılmıştır. “Tengri teg tengride bolmuş”¹⁴ (Tanrı gibi gökte olmuş) ifadesi; aslında gök ve tanrı (ilah) kavramlarının “tengri” kelimesinde tek bir vücut olarak birleştiğini en iyi şekilde göstermektedir.

Roux ise Türkler arasında bu iki kavram için bir ayırım yapıp yapılmadığının kesin olmadığını ifade eder.¹⁵ Ancak, Türkler tarafından ayrı bir kelime kullanma ihtiyacının görülmemesi ve göğün ilahi güç anlamıyla kullanılması, aynı zamanda doğa unsuru olan göğün de kutsallığına işaret edeceğini düşünmek yanlış olmayacaktır.

Gök kelimesinin “Mavi” rengini ifade etmek için kullanıldığından söz etmiştik. Orhun ve Yenisey Yazıtlarında bu tarzdaki kullanımlara yer yer rastlamak mümkündür:

¹⁰Vilhelm Thomsen, **Orhon Yazıtları Araştırmaları**, (Çev. Vedat Köken), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2002, s.14.

¹¹Thomsen, s.133.

¹²Thomsen, s.135.

¹³Thomsen, s.143.

¹⁴Thomsen, s.161.

¹⁵Jean-Paul Roux, **Eski Türk Mitolojisi**, (Çev. Musa Yaşar Sağlam), BilgeSu Yayıncılık, 2. Baskı, Ankara, 2015, s.126.

Kül Tegin Yazıtı'nın doğu yüzünde “*Üze Kök tengri*” (Üstte Mavi Gök) ifadesinde mavi rengi için sıfat olarak “*gök*” kelimesinin kullanıldığı görülmektedir.¹⁶

Kum taşından yapılmış bir Yenisey bengu taşı olan Elegest (III) yazıtında “*kök tengride boltım*” (mavi gökte yaratıldım) ifadesi geçmektedir ve farklı pek çok Yenisey yazıtında bu tanımlamaya rastlamak mümkündür.¹⁷

Kül Tegin Yazıtındaki “*İdi oksuz Kök Türk anca olurur ermiş*” (pek teşkilatsız Gök Türk öylece oturuyormuş)¹⁸ ifadesinde, Gök sıfatı bu defa ‘*Tengri*’ kelimesini değil de Türk adını nitelemek için kullanılmıştır. Hatta adı “*Türk*” ya da “*Türük*”¹⁹ olan devletin “*Gök-Türkler*” olarak anılmasındaki neden bu bir defaya mahsus olan ifadedir.²⁰ Peki bu kullanım neyi ifade ediyor olabilir? Mavi rengini mi? Ya da farklı bir anlamı mı?

Manas Destanı'ndaki “*Gök bayrak, gök yeleli bozkurt, gök mızrak, gök kır at*”²¹ ifadelerinin tümünün renk anlamında kullanılıp, böylece canlı-cansız varlıkların göğün rengiyle kutsallaştırıldığı açıkça görülmektedir.

Günümüz Anadolu Türkçesindeki “*Güvercin*” kelimesinin eski dilde “*Kökürçkün*”²² “*Kügürçin*”²³ olarak kullanılması, bu kuşun adının “*Gök*” sözcüğünden geldiğini göstermektedir. Bu ad, kuşkusuz güvercinin griye çalan mavimsi rengine ithafen ortaya çıkmıştır.

Anadolu'da yaşayan insanlar, mavi gözlü kişilerin gözlerinin baktıkları insanlara dokunabileceğine inanırlardı. Bu renkteki göze sahip insanlara “*gök gözlü*” denilmiştir. Bu sebeptir ki Doğu Anadolu yöresindeki çocuklara nazardan korunmaları için yaygın olarak gök ile ilgili isimler verilir.²⁴ Günümüz Anadolu Türklerinde ise kullanılan ‘*gök*’ kelimesi bahsini ettiğimiz tüm bu ağır anlamlarından sıyrılıp, genel itibariyle tabiat unsuru olarak kullanılmaktadır.

¹⁶Thomsen, s.127.

¹⁷Fikret Yıldırım ve Diğerleri, (Haz. Mehmet Ölmez), **Yenisey-Kırgızistan Yazıtları ve Irk Bitig**, BilgeSu Yayıncılık, 1. Baskı, Ankara, 2013, s.133.

¹⁸Thomsen, s. 129.

¹⁹İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, Ötüken Neşriyat, 33. Baskı, İstanbul, 2011, s.92.

²⁰Ahmet Taşağıl, **Kök Tengri'nin Çocukları**, Bilge Kültür Sanat Yayıncılık, 6. Baskı, İstanbul, 2015, s.123.

²¹**Manas Destanı**, (Çev. Keneş Yusupov), Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 2009, ss. 36,37.

²²Kaşgarlı, **Divânü Lugat-it-Türk IV**, s.358.

²³Karahan, s.1842.

²⁴Yaşar Kalafat, **Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri**, Türk Kültür Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1990, s.77, 87.

Tabiatın temel unsuru olan gök ve inanılan ilahın aynı kelimeyle ifade edildiğini kaynaklar ışığında açıklamaya çalıştık. Bu durum daha önce de belirtildiği gibi Türklerin ilahının ya da ilahi gücünün kaynağının gök olmasından ileri gelmektedir.

Türklerin inancındaki göğün kutsallığı, tanrı ve tabiat boyutu ile tüm bilim dünyasınca reddedilmeyen bir gerçekliktir. Göğün Tanrı olması ve kutsal bir iye olarak Türklerin inanç dünyasında fazlasıyla yer edinmesi gökte yer alan ya da gök ile organik bağı olan unsurların da doğal olarak kutsallaşmasına yol açmıştır.

Gök (Tengri) ile ilişkilendirilmiş ve kutsallaştırılmış en önemli öğelerin başında kuşlar, özellikle yırtıcı kuşların geldiğini söylemek uygun olacaktır. Zira bozkır coğrafyası ve iklimine uyum sağlamış büyük yırtıcı kanatlılar, gökte muazzam yüksekliklere ulaşabilen yegane canlılardır. Bu yüzden göklerin hakimi görünen bu canlılar, Türkler için ilahi bir varlık olarak kutsallaşmıştır diyebiliriz.

Kartal ve akbaba gibi büyük kanatlı yırtıcılar tanrının ilahi habercisi sayılmış ve onlardan çekinilmiştir. Birçok Türk topluluğu başlarına kötü bir şey geleceğini düşündüklerinden onlara zarar vermekten sakınmışlardır.²⁵

Cengiz, komutanlarından Söbitay'a seslenerek: “ ...Kanatlanarak yükseğe uçup, Tanrıya çıkmak isterler ise, Söbitay sen atmaca olup, uçup onları yakalar mısın?” demiştir. Burada Tanrı konumundaki yüksekliğe ancak bir yırtıcı kuş olarak çıkılacağına işaret edecek bir benzetme yapılmıştır.²⁶

Türklerde etimolojik olarak da gök ve kuşlar arasındaki bağı tespit etmek mümkün görünmektedir. Kaşgarlı “yük”²⁷ kelimesinin karşılığı olarak “kuş tüyü” tanımlamasını yapmış ve “yüksek” sözcüğünü bu kelimeyle ilişkilendirerek: “ Kuş tüyü anlamında olan yük'ten alınmıştır. Çünkü onun yaradılışı yükselmektir. Böylelikle her yüksek şeye bu ad verilmiştir.”²⁸ şeklinde açıklamıştır. Kaşgarlı'nın bu açıklamasının ışığında Kül Tegin Yazıtındaki bir ifade dikkat çekicidir: “ Kangım İlteres kağanı, ögem İlbilge Katunu tengri tepesinde tutup yügerü kötürmis erinç”²⁹ (Babam İlteres Kağanı, annem İlbilge Hatunu, göğün tepesinde tutup yukarı götürmüşler) ifadesinde “yügerü” kelimesi günümüzdeki “yukarı” zarfının eski halidir ve kelime kökünde “yüg” kendini göstermektedir. Yani, Kaşgarlı'nın yüksek

²⁵Holmberg, s. 505.

²⁶Moğolların Gizli Tarihi, (Çev. Ahmet Temir), Türk Tarih Kurumu Yayınları, 4. Baskı, Ankara, s.126.

²⁷Kaşgarlı, Divânü Lugat-it-Türk IV, s.822

²⁸Kaşgarlı, Divânü Lugat-it-Türk III, (Çev. Besim Atalay), Cilt:3, Ankara, 1986, s. 45.

²⁹Thomsen, s.135.

kelimesi üzerine yaptığı açıklamada olduğu gibi “*yukarı*” kelimesinin de kökünün kuş tüyü ile ilişkili olduğu rahatça tespit edilebilmektedir.

Öte yandan Yenisey yazıtlarındaki “*yoklamak*” ifadesi de etimolojik bağlantı açısından düşündürücüdür. Ozneçennaya Yazıtındaki “*Kanınız Yoklayur*” (Hanınız göğe yükselir)³⁰ cümlesindeki “*yoklamak*” (yükselmek) fiilin kökündeki “*yok*” kuş tüyü olan “*yüg*” kelimesinin fonetik olarak farklılaşmış bir versiyonu olsa gerektir. “*Yokuş*” kelimesi de yine bu kavramsal bağın bir ürünüdür.³¹

Orhun Yazıtlarında kağanlar için “*öldü*” demek yerine ilahi mahiyette “*uçtu, uça bard*”³² (uçtu, uça vardı) ifadeleri kullanılmıştır. Yani bu durumda kuşlara özgü bir fiil insana yüklenmiştir. Ölen kişinin uçarak yükseldiği tasavvuru da gök ve kuş ilişkisinin ilahi boyutunu göstermektedir.

Türklerin, Tengri (Gök) inanışlarının bir getirisi olarak yükseklerde süzülen kuşları ve onların eylemlerini kutsallaştırdıkları düşünülebilir. Onların, ölümü ve cenneti kuşların fiilleriyle açıklamaları, kuşlara has özelliklere göre dillerinde terimler ve yeni kelimeler türetmeleri, onları ne derece kutsallaştırdıklarının ve varlıklarıyla bütünleştiklerinin günümüzde de yaşayan kanıtlarıdır.

1.2. MİTLERDE YIRTICI KUŞLAR

“*Mit*” kelimesi, köken itibariyle Yunanca olan “*Mythos*”tan gelmektedir. “*Mythos*” ise Yunanca’da “*söz, öykü*” anlamında kullanılmıştır.³³ Modern anlamda efsanelere “*Mit*” (Mythe) denilmekle birlikte bunu inceleyen bilim dalı da Mitoloji olarak adlandırılmaktadır.³⁴ Türkçe’de Mitos, “*Söylence*”; Mitoloji, “*Söylencebilim*” karşılıklarıyla da kullanılmaktadır.³⁵

Mitin etimolojik durumunun basitliğinin aksine tanımlanması karışıktır. Kültür Felsefesi ve Mitoloji Felsefesi’nin de kurucusu kabul edilmiş olan Giambattista Vico, Mitoloji’yi ilk bilim dalı olarak kabul etmektedir. Ona göre insanlık şiirle başlamıştır ve şiirleri mitlerden ayıran büyük farklar yoktur. Hayal

³⁰Yıldırım ve diğerleri, s.74.

³¹ Sencer Divitçioğlu, **Oğuz’dan Selçuklu’ya**, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1994, ss. 36-39.

³²Thomsen, ss. 145, 171.

³³Sema Önal Akkaş, “Mit ve Felsefe”, **Milli Folklor Dergisi**, 2008, Sayı:77, s.83.

³⁴Bahaeddin Ögel, **Türk Mitolojisi I**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Baskı:6, Ankara, 2014.s. XVIII.

³⁵Bedia Akarsu, **Felsefe Terimleri Sözlüğü**, Türk Dil Kurumu Yayınları,1975, Ankara, s.21.

gücündeki dünya, düşünsel olarak betimlenmekten ziyade somut imgeler yoluyla tasvir edilerek vücuda getirilmiştir.³⁶

M. Eliade'ye göre mit, bir kutsal öykü anlatısıdır. Ancak masallara özgü olabilecek iptidai çağlarda olmuş bitmiş olayları anlatır. Mitler, doğaüstü varlıklar sayesinde bir gerçekliğin nasıl yaşama geçirildiğini aktarırlar. Mit her zaman bir yaratılış, var olmaya başlayışın hikayesi olmuştur. Bu varoluş, başlangıç hikayesi olma özelliklerinden dolayı da mitler, kendi kutsallıklarını ortaya koyarlar.³⁷

19. yüzyıla kadar Mitoloji Batı Dünyası için yalnızca Yunan Mitolojisini ifade eder bir durumdaydı. Ancak araştırmaların ilerlemesi ve çalışmaların artmasıyla dünya üzerindeki her toplumun çeşitli mitlere sahip olduğu gerçeği ortaya çıktı. Bu gelişmelerle birlikte 20. yüzyıla gelindiğinde Mitolojinin kendi terminolojisini ve bilim disiplinini oluşturması da zorunlu bir hale gelmişti. Mitoloji sistematığı de bu yüzyıl içerisinde gelişip öğreniliyordu. Bilim çevrelerinde Mitoloji eğitimi yaygınlaştı ve araştırmalar hız kazandıkça sistematik bilimsel değerlendirmeler için mitlerin sınıflandırılması söz konusu oldu. Bu kapsamda mitler iki genel kategoride alt maddelerle tasnif edildi. Bunlardan ilki “*Genel Kategori*” olarak adlandırıldı ve Kozmogonik mitler, İlk insanın yaratılması mitleri, Türeyiş mitleri, Takvim mitleri şeklinde dört başlıkta incelenirken; ikincisi “*Özel Kategor*” adıyla Tanrılar hakkında (Teogoni) Mitler, Köken (Etiolojik) Mitler, Dünyanın Sonu (Eskatoloji), Totem Mitleri ve Kahramanlık Mitleri olarak beş ana başlıkta incelenmiştir.³⁸

Doğuda Sibirya, Batıda Anadolu ve Balkanlara kadar günümüzde etkin siyasi ve kültürel varlık gösteren Türklerin de milat öncesinden bu yana geniş bir mitolojik evrene sahip oldukları kuşkusuzdur. Sosyal ve siyasal durumlarının ilk evrelerinde Türk toplulukları büyük oranda konar-göçer bir yaşam sistemine sahip oldukları için varlık gösterdikleri bu geniş coğrafyada çeşitli toplumların kültürleri ve inançlarıyla temas halinde olmuş, zaman içerisinde çeşitli dinlere girerek farklı kültürleri de benimsemişlerdir. Bu sayede Mitolojik alış-verişleri de kaçınılmaz olarak gerçekleşmiştir.

Türk Mitolojisinin temel kaynaklarını; Türklerin kendi alfabeleri ile vücuda getirdikleri dikili taşlar, halk ağzından derlenerek yakın coğrafyadaki toplumlar

³⁶Akkaş, s.84.

³⁷Mircea Eliade, **Mitlerin Özellikleri**, (Çev. Sema Rifat), Om Yayınevi, 2. Baskı, İstanbul, 2001, s.16.

³⁸Fuzuli Bayat, **Mitolojiye Giriş**, KaraM Yayınları, Çorum, 2015, ss. 8, 9, 10, 11.

tarafından yazılı olarak aktarılan efsaneler, şaman pratiklerindeki materyaller, arkeolojik buluntular, seyyahların aktardığı efsaneler ve sonraki devirlerde kaleme alınmış manzum el yazması metinler olarak sıralamak yanlış olmayacaktır.

Türklerin geniş bir coğrafyada mitolojik evrenlerini renklendirmeleri, kendilerine has olan mitolojik unsurların ortaya çıkarılmasında güçlükler neden olmuştur. Zira Türklerin çeşitli nedenlerle bu geniş coğrafi sahada yaptığı göçler; onların birbirlerinden kopmalarına neden olmuştur. Söz konusu bu manevi kopuşlar mitolojik bütünün parçalanmasına sebebiyet vermiştir.

Öte yandan Türklerin mitolojik öğelerini ve sistemlerini yazıya geçirmemeleri ya da yazılı kayıt altına almanın çok geç bir döneme rastlaması, Türk Mitolojisinin tespiti açısından büyük kayıplara ve boşluklara neden olmaktadır.

Türk Mitolojisinde kendine özgü motifleriyle daha çok bozkıra münhasır hayvanların yer aldığını görmek mümkündür. Kuşkusuz stepli kavimler için bozkır hayvanları arasında listenin en üst sıralarında avcı-yırtıcı kuşlar gelmektedir.

Türk ve bozkırlı efsanelerin hemen hemen her türünde; kartal, akbaba, doğan, baykuş, vb. yırtıcı kuşların yan ya da ana figür olarak kendilerine bir yer buldukları görülmektedir. Bu kuşlar, mitlerde kimi zaman kozmik yapıları ile ortaya çıkarken, kimi zaman ilahi birer taşıyıcı, koruyucu, cezalandırıcı veya ata olarak betimlenmişlerdir. Ayrıca bu yırtıcıların çeşitli mitlerde ilahi gücün muhtelif simgelerini de ihtiva ettikleri görülmektedir. Zor zamanlarda ortaya çıkan, totemik işaretler barındıran motiflerle de bu hayvanların ekseri insanın yanında yer aldığını ve onlarla pozitif ilişkilerinin var olduğu söylenilebilir.

Yırtıcı kuşlar kimi zaman, onların (insanların) dileklerini yerine getiren, onlarla birlikte omuz omuza savaşan, onlarla konuşan yarı insan özelliklerini barındırarak karşımıza çıkarken kimi zaman da insanların korkularının bir yansıması olmuşlardır.

1.2.1. Kartal ve Akbaba

Türk Mitolojisinde en fazla övgüyle anılan yırtıcı kuş kartaldır desek herhalde yanlış bir tespit yapmamış oluruz. Kartal, Türk toplumlarıyla kalmayıp Türki halklar ve diğer coğrafyalardaki çeşitli halkların mitolojilerinde de önemli bir karakter ve

sembol olarak yer almış, övgüye mazhar olmuş ve toplumların mitolojik alış-verişlerinin de ana unsurlardan birisi olmuştur.

Örneğin: Yunan Mitolojisinde Zeus'un bir kartalı vardır, Hititlerde Güneş Tanrısı, Telepinu'yu araması için kartalı görevlendirmektedir, Kuzey Avrupa mitlerinde buz devi olan Thjazi, kartal şekline girebilmektedir.³⁹ Mezopotamya mitlerinde Kiş şehri'nin kralı Etana evlat sahibi olamadığı için gökyüzünde yetişen doğurma bitkisine ulaşma gayesiyle bir kartala binmektedir. Ayrıca Mezopotamya mitolojisinde kartal başlı bir tanrı da vardır.⁴⁰ Çin Mitolojisinde Gök Gürlemesi Tanrısı bir kartal formunda tasvir edilmiştir. Çin resim sanatında kartalın gücü temsil ettiği bilinmektedir. Dalgalı bir denizin ortasındaki kaya üzerinde duran bir kartal, yalnız mücadeleyi ve tek başına savaşmayı sembolize eder.⁴¹ Kızılderili mitolojisinde ise kartal, Tanrı'ya en hızlıca ulaşan kuş olarak tanımlanmıştır.⁴²

Kartalın fiziki unsurlarını, ejder ve grifon gibi mitolojik hayvanların vücutlarında bulmak mümkündür. Grifon; kartal ve aslanın birleşmesiyle oluşmaktadır.⁴³ Onun başı, ve kanatları kartal, vücudu aslandır. Yerin ve göğün en güçlü addedilen hayvanları seçilerek bir nevi süper güçlü bir canlı tasvir edilmiştir.

Çin ejderi ise deve, kaplan, inek, sazan balığı gibi birçok hayvanın karışımıdır. Bu mitolojik yaratıkta da kartalın pençeleri vardır.⁴⁴ Görüldüğü üzere kartalın uçabilen en güçlü hayvan olarak algılandığı açıktır. Kartalın gagası, başı, gözleri, kanatları ve pençeleri mitolojik canavarların bedenlerini güçlü kılmıştır, onların silah işlevi gören parçalarını oluşturmuştur.

Kartal, Türklerin bu ihtişamlı yırtıcı kuş için kullandığı adlardan yalnızca bir tanesidir. Tarih boyunca Türkler kartala çeşitli unvanlar ve adlar vermiştir. Bu aslında Türk toplumlarında kartalın ne kadar mühim bir yere sahip olduğunu göstermektedir.

³⁹Donna Rosenberg, **Dünya Mitolojisi Büyük Destan ve Söylenceler Antolojisi**, (Çev. Koray Akten ve diğerleri), İmge Kitabevi Yayınları, 3. Baskı, Ankara, 2003, s. 67, 272, 340.

⁴⁰Jeremy Black ve Anthony Green, **Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü Tanrılar İfritler Semboller**, (Haz. Necdet Hasgöl), Aram Yayıncılık, İstanbul, 2003, s.77-78, 138.

⁴¹Wolfram Eberhard, **Çin Simgeleri Sözlüğü**, (Çev. Aykut Kazancıgil ve Ayşe Bereket), Kabalıcı Yayınevi, İstanbul, 1. Baskı, 2000, s. 128, 165.

⁴²Carol K. Rachlin ve Alice Marriot, **Kızılderili Mitolojisi**,(Çev. Ünsal Özünlü), İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1994, s.246.

⁴³Joseph Campbell, **Yaratıcı Mitolojisi Tanrının Maskeleri**, (Çev. Kudret Emiroğlu), İmge Kitabevi Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 2003, s.3.

⁴⁴Donald A. Mackenzie, **Çin ve Japon Mitolojisi**, (Çev. Koray Akten), İmge Kitabevi Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 1996, s.49.

Karakuş, Türklerin geniş bir coğrafyada kartal için yaygın olarak kullandıkları adlardan bir tanesidir. Kaşgarlı kartal için “*karakuş*” sözcüğünü kullanmıştır. Hatta başka bir açıklamada bulunarak ‘*karakuş*’ için: “*Müşteri yıldızın adıdır. Tanla beraber doğar. Buna bazen karakuş yıldız dahi denir.*”⁴⁵ demiştir. Kaşgarlı’nın bahsettiği yıldız, Jüpiter gezegeninden başkası değildir. Roux, astroloji’nin önemli bir yer tuttuğu ilk Türkçe eser olarak ifade ettiği Kutadgu Bilig’in astrolojisinin neredeyse tamamının Yunan olduğunu, özgünlük sergileyen tek unsurun Kutup Yıldızı olduğunu söyler. Gökte görülebilecek tek büyük hayvan ile Jüpiter’in karakuş (kartal) olarak sembol haline getirildiğini düşünmektedir.⁴⁶ Karakuş, şamani inanişına göre Tanrı Ülgen’in yedi oğlundan birisidir.⁴⁷ Ülgen’in oğlu Karakuş, şamanın göğe olan yolculuğunda ona yardım eder.⁴⁸

Karakuş adının izlerine Anadolu’da yaşayan inançlarda rastlamak mümkündür. Ovacık ve Pülümür havalisindeki Baluşakları aşiretinden olan kişilerin “*Karakuş*” adını verdikleri bir kartal cinsine büyük saygı duydukları ortaya çıkartılmıştır. Bu aşiretten birisi askere gideceği zaman ona: “*Seyyit ocağının kartalı, başının üstünde kanatlarını gersin, seni korusun*” denilerek dua edilirdi. Erzurum ve Erzincan’da ise söz konusu özellikteki kartal cinsine “*hel*” adının verildiği tespit edilmiştir.⁴⁹ Kartala koruyucu özellik atfedilen bu inanç ve dua, kuvvetle muhtemel Asya’da bırakılmayarak Anadolu’ya taşınmış ve İslami bir şekil alarak yaşamaya devam etmiştir.

Kartalın özellikle Yakutlar üzerinde büyük tesiri olduğu yadsınamaz bir şekilde kabul edilmektedir. Kartallarla ilgili yaşayan mitler ve inançlar Yakut insanların günlük yaşamlarında açıkça gözlemlenebilir durumdadır. Yakutların inanişına göre mevsimler dahi kartalın kanat hareketlerine bağlı olarak değişmektedir. Kartalın ilk defa kanat sallamasında buzlar erimekte; ikinci sallamasında ise İlkbahar gelmektedir.⁵⁰

Yakutların kartala böylesine tanrısal vasıflar yüklemeleri doğal olarak ona muazzam bir saygıyla bağlanmalarına, ona fenalık etmekten çekinmelerine neden

⁴⁵Kaşgarlı, *Divânü Lugat-it-Türk III*, s.221.

⁴⁶Roux, *Orta Asya’da Kutsal...*, s.87.

⁴⁷Abdülkadir İnan, *Makaleler ve İncelemeler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 3. Baskı, Cilt:1, Ankara, 1998, s.414.

⁴⁸Wilhelm Radloff, *Türklük ve Şamanlık*, Örgün Yayınevi, (Çev. A. Temir ve diğerleri), İstanbul, 2008, s. 152.

⁴⁹Kalafat, *Doğu Anadolu’da Eski Türk*, s. 83-84.

⁵⁰Radloff, s. 247. , Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2015, s:45.

olmuştur. Kartalın bir köyün üzerinde dolaşması Yakutlara göre iyiye işaret değildi ve uğursuzluk sayılırdı. Baykal havalisindeki Buryatlar da en az Yakutlar kadar kartala saygı duyar ve ondan çekinirlerdi. Onlar kartala “*Olhon Adası'nın Efendisi*” ya da “*Tanrı'nın Olhon'daki Oğlu*” derlerdi. Çoğunlukla kartalın büyük şamanik güçleri övülmüş, bazı mitlerde onun için “*İlk şaman*” ifadesi kullanılmıştır. Bu yırtıcı kuşa kötü muamele etmiş ve başına talihsizlikler, fenalıklar gelmiş insanların olduğu sayısız mit bulunmaktadır. Örneğin: Bir adam bozkırda kurt tarafından öldürülmüş ineğinin leşini bir kartalın tutarak sürüklediğini görür ve ansızın öfkelenerek eline aldığı büyük bir ağaç dalıyla kartalı kovalamaya başlar. Kısa süre sonra da ciddi bir hastalığa yakalanan adam, uyuduğu sırada rüyasında bir haber alır ve hastalığın sebebinin kartala olan bu fena tutumu olduğunu anlar.⁵¹

Tunguzlara göre gök gürültüsünün kaynağı gökyüzündeki dev bir kuşun kanatlarıdır. O kanat çırpıkça gök gürültüsü meydana gelir. Teleütler ise söz konusu bu kuşu bir kartal olarak tasvir ederler.⁵²

Anadolu'da da kartalın fenalık getirdiğine dair inanışlar mevcuttur. Maraş'ta henüz kırk gününü doldurmamış bir bebeğin bulunduğu odaya ağzı açık kap bırakılmazdı. Karakuş kabın içindeki suya boncuk atarak annenin içmesine ve çocuğun boğmaca hastalığına yakalanmasına neden olabilirdi.⁵³

Diğer taraftan kartal, Türk topluluklarındaki köken mitlerinde önemli bir unsur olarak varlık göstermektedir. Gök-Türk boylar konfederasyonunda önemli bir konumu olan Şatolar'ın daha sonra Çin'de hüküm süren meşhur beş sülalelerinden ilkinin kurucusu olan Li Ko-yung'un kartal yuvasında hayat bulduğuna dair efsane mevcuttur. Ancak bu efsane hakkında tatmin edici bilgiler yoktur.⁵⁴ Efsanedeki kartal yuvasında dünyaya gelme temasının açıkça bir köken dayandırma olduğu anlaşılmaktadır.

1.2.1.1. Kartal, Hayat Ağacı ve Yılan

Kartal, bozkır efsanelerinde belli başlı kozmik unsurlarla bütünleşmiştir. Genelde dağ, Hayat Ağacı, kötü bir canavar (ejderha?) ya da dev yılan, şaman,

⁵¹Uno Holmberg, *The Mythology of All Races: Finno-Ugric, Siberian*, Cooper Square Publishers, Inc., Volume: 4, Boston, 1927, s.500.

⁵²Radloff, s.159.

⁵³Pertev Naili Boratav, *100 Soruda Türk Folkloru*, Gerçek Yayınevi, 2. Baskı, İstanbul, 1984, s.84.

⁵⁴Ögel, *Türk Mitolojisi I*, s.637-638.

yeraltı ve gök figürleriyle bir arada işlenmiş olduğu görülmektedir. Aynı zamanda bu figürlerle birlikte onun ilahi bir yapısı vardır. Bu ilahi yapı, mitlerin olay örgüsünde pek çok kez kendisini göstermektedir. Bahsedilen kozmik kartal, mitlerde doğüstü yetenekler ve güçlerle boy göstermektedir; bununla birlikte kötülere karşı muzaffer, savaşçı bir özelliğe de sahiptir.

Bir Moğol efsanesi şöyledir: Okyanusu ve yerin altını yurt edinmiş kötü, dev bir yılan yeryüzüne zehir saçıyor, insan ve hayvanların canına kastediyordu. Tanrı'nın talebi üzerine Otshirvani adlı bir kahraman bu deniz canavarıyla savaşa tutuştu. Ancak onun gücü bu canavarın üstesinden gelmek için yeterli değildi ve neredeyse ona kendini kurban ediyordu. Yenileceğinin farkına vararak düzlük araziden kaçıp, kendini kudretli Garide kuşuna dönüştüreceği Sumer Dağı'na çıktı. Biçim değiştirdikten sonra ona doğru saldırıp pençeleriyle başından yakaladı ve bu dağ çevresinde onu üç defa sürükledi, en sonunda bu canavarın başını dev bir kayanın üzerine çarparak paramparça etti. Görüldüğü üzere bu efsanede asıl gücün kaynağı dağdır. Bu dağ ilahi güç barındırmaktadır. Kahraman ancak düzlükten kaçıp bu dağda şekil değiştirebilmiş, Garide'ye (Efsanevi Kartal) dönüşmüştür. Dağın verdiği ilahi mucizenin sayesinde düşmanını yenmiştir.

Efsanedeki deniz canavarı, Orta Asya efsanelerinde “*Abirga*” adıyla bilinmekte olan bir yaratıktır. Doğu mit ve inançlarıyla da Avrupa'ya taşınmış bir tasvir olmuştur. Buryat metinlerinde “*Abirga*” adındaki mitolojik yılanın “*Süt Gölü*”nde bir ağacın dibine daldığı anlatılır. Bazı Orta Asya söylencelerinde “*Abirga*” canavarının, Garide'nin tepesinde yaşadığı ağaca dolandığı ve bu mitolojik yırtıcı kuşun ise ona saldırdığı, gagaladığı tasvir edilmiştir. Böylece Garide kızarak uçtuğunda da fırtınalara neden olmaktadır.⁵⁵

Orta Asya anlatılarında Erlik'in yaşadığı yerin Bay Deniz'in kıyısında olduğunu aktarılırken, bu denizin içinde “*Abra*” ya da “*Abura*” denilen canavarın varlığından söz edilir. Bay Deniz'de yaşayan bu yaratığın yukarıda bahsi geçen su canavarı Abirga olması kuvvetle muhtemeldir.⁵⁶

Sümer mitolojisine göre kartal ve yılan, ta ki kartal yılanın yavrusunu yiyeceye kadar bir ağaçta dostça yaşadılar. O vakitten sonra düşman oldular ve yılan

⁵⁵Holmberg, s.345, 346.

⁵⁶İnan, **Makaleler ve İncelemeler**, s.406, 408.

kartal tuzığa düşürüp öldürerek intikamını aldı.⁵⁷ Ağaç üzerindeki kartal ve yılan mücadelesinin kadim köklere sahip bir efsane motifi olduğu anlaşılmaktadır.

Orta Asya söylencelerindeki Abırğa-Ağaç ilişkisi, Kalmukların efsanesindeki Ejderha-Zambu tasviriyle de büyük benzerlik göstermektedir. Efsaneye göre bir ejderha denizin içinde Zambunun dibine serilerek ondan düşen damlacıklarla (öz) beslenmeye çalışır. Ancak bu çabasında başarısız olan Ejderha, okyanusun derinliklerine batarak altına dönüşür.⁵⁸

Bahsedilen efsanelerdeki dev yılan, su canavarı ve ejderhanın oldukça benzer konular ve özelliklerle görülmesi, bu yaratıkların coğrafyalara ve yörelere göre farklılaştığını, bir ihtimal olarak aynı canavar olduklarını düşündürmektedir.

Orta Asya Türk mitlerinde kartal ile sıkça işlenmiş olan Hayat Ağacı motifi ise vazgeçilmez bir mitolojik unsurdur. Efsanelerin çoğunda görüleceği gibi ya kartalın yuvası konumunda ya da yaşamın-canlılığın başlangıcının, kökenin ve sembolü olmuş durumdadır. Örneğin; Oğuz Destanı'nın en eski Uygur nüshasında Oğuz Kağan göl ortasındaki bir adada yer alan ağacın kovuğunda bulduğu bir kızla evlenir ve ondan doğan çocuklar ile Üçokları meydana getirir. Reşideddin'in Oğuz Destanı'nda Kerakuçi Hoca'nın oğlu Toksırmış İçi adlı bir usta rüyasında göbeğinden, dalları göğe ulaşan üç ağaç çıktığını görmüştür. Toksırmış'ın; adları sırasıyla Dukak, Tuğrul, Arslan olan üç erkek çocuğu vardır. Bu rüyayı kahine sorduğunda kahin üç evladının da padişah olacağını ona müjdelir. Yine Reşidüddin'in aktardığı destanda Oğuz'un ölen askerlerinden birinin karısının doğumu yaklaşır ve kadın bir ağacın kovuğunda doğum yapar. Oğuz bu çocuğun adını Kıpçak koyar ve Kıpçakların adı buradan gelmektedir. Ağaç oyuğu demektir.⁵⁹

Yakutlara göre hayat ağacı ise *“Tüm ağaçların en büyüğü ve en görkemlisidir”*. Kimine göre *“Dalları bütün dünyayı kaplar ve cennetin üzerine kadar yükselmektedir.”*⁶⁰ Hayat Ağacının Genel olarak cennetsel bir motif olmasının yanında biraz sonra yer altında kartal ile birlikte aynı özelliklerle varlık gösterdiğini kanıtlamak mümkün olacaktır. Öte yandan efsanelerin içinde yer alan bu tüm ağaç motiflerinin altındaki temel kaynak Türklerin orman kültürü olduğu düşünülebilir.⁶¹

⁵⁷Black ve Green, **Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü...**, s.77-78, 138.

⁵⁸Holmberg, s.357.

⁵⁹Zeki Velidi Togan, **Oğuz Destanı Reşideddin Oğuznamesi, Tercüme ve Tahlili**, Enderun Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 1982, s.125, 26, 73.

⁶⁰Holmberg, s.357.

⁶¹Yaşar Çoruhlu, **Türk Mitolojisinin Ana Hatları**, Kabalcı Yayınevi, 1. Baskı, İstanbul, 2002, s.116.

Kahramanın dönüştüğü büyük kartal Garuda'nın ise Hint Mitolojisindeki Garuda'nın Asya'da özellikle Türk ve Türki topluluklar üzerindeki tezahürlerinden olduğu aşıkardır. Garuda, Hint Mitolojisinde kanatları kırmızı, yüzü beyaz, vücudu altın sarısı, kartal başlı, kartal kanatlı, kartal pençeli ancak insan vücuduna, insan el ve kollarına sahip yarı insan-yarı kartal formunda devasa mitolojik bir kuş-tandır. Aynı zamanda Garuda, yılanların baş düşmanı olarak bilinmektedir.⁶² Tasavvufta yılan yiyen kuşların kutsal olduğu motifi bu hususta dikkat çekicidir.⁶³

Bhagavata Purana'daki bir mitte Yılanlar ülkesindeki Kaliya adlı bir yılan, zehrinin ölümcüllüğünün ardına sığınarak Garuda'yı küçümsemişti. Sunulan adakların tümünü kendi yiyip adeta Garuda'ya meydan okuyordu. Garuda bu durumu öğrenir öğrenmez öfkeli bir şekilde Kaliya'yı öldürmek üzere uçuyor ve onu parçalayıp galip geliyordu.⁶⁴ Yılanlar dünyası ve yılan yaratıklarla savaşan ve onlarla iyi geçinmeyen Garuda, bu özelliğiyle de yukarıdaki Orta Asya efsanelerinde görülen, ağaç üzerinde yılanla dalaşan ve dev su yılanıyla savaşan kartal ile oldukça benzeşmektedir. Tabi bunun basit bir tesadüften öte mitsel etkileşimin doğal tezahürü olan bir motif aktarımı olduğunu söylemek yerinde olacaktır.

Mitolojik kuş Garuda'nın Altaylılara "Kerede" şeklinde değişerek geçtiği görülmektedir: Kögütey Destanındaki bir bölümde Kağan Kerede adlı mitolojik bir varlıktan söz edilmektedir. Bu yaratık, adı Karakuş olan destansı kartaldır. Efsanedeki asıl kahramanın Kara Kuzgun Batır adlı bir karakter olduğu anlaşılmaktadır. Kuzgun Kara Batır, babasının atlarını çalan Kağan Kerede ile savaşmak üzere onun yaşadığı yere gider. Uzun bir yol gittikten sonra Kağan Kerede'nin iki yavrusuyla birlikte yaşadığı kavak ağacına ulaşan Kuzgun Batır, yavruları yemek üzere denizden çıkarak gelen yedi başlı ejderle savaşıp onu öldürür. Kağan Kerede yuvasına döndüğünde yavruların olayı anlatması üzerine Kuzgun Kara batır ile dost olur.⁶⁵

Yukarıda bahsedilen mitlerden anlaşıldığı üzere kartal sürekli olarak bir dev yılan, ejder ya da su canavarı ile kavga halindedir. Bu kavganın gerçekleştiği yer ise bir ağaçtır. Bu mücadele motifinin altında yatan bir felsefe var mıdır bilmek oldukça zor. Ancak kartalın göğün en yükseklerinde süzülen bir hayvan olması, yılan ya da su

⁶²Korhan Kaya, **Hint Mitolojisi Sözlüğü**, İmge Kitabevi Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 1997, s.71.

⁶³Yaşar Kalafat, **Balkanlar'dan Uluğ Türkistan'a Türk Halk İnançları**, Berikan Yayınları, 1. Baskı, Cilt:7, Ankara, 2007, s.236.

⁶⁴Wendy Doniger O'Flaherty, **Hindu Mitolojisi**, (Çev. Kudret Emiroğlu), İmge Kitabevi Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 1996, s.184, 186.

⁶⁵İnan, **Makaleler ve İncelemeler**, ss. 351, 352.

canavarının da yerin temsilcisi olması ve bu iki yaratık arasındaki sürekli mücadele iyi-kötü, siyah-beyaz gibi bir “Yin-Yang” felsefesinin varlığını düşündürmektedir.

1.2.1.2. Yer Altında Yaşayan Kartal

Türk efsanelerinde kartal motifi, onun doğasının aksine göklerde değil yerin altında da tasvir edilir. Bu motif Er-Töştük destanında fevkalade işlenmiş ve mitolojik birçok özelliğe günümüze kadar ulaşmıştır. Efsaneye göre yaşadığı yer bir kavak ağacı olan ihtişamlı diş kartal, yedi gün yer yüzünde, yedi gün yer altında avlanmaktadır. Kahraman Er-Töştük ise bu dev kuşun kendisini yutmasına izin verir, zira bu durum Er-Töştük’ün lehinedir; kartal onu yutup kemiklerini güçlendirecektir. Böylece kartal, Er-Töştük’ü iyileştirdikten sonra onu yurduna geri götürecektir. Efsanedeki bu kartalın kozmik kuş ve yaşam kuşu olarak iki rol üstlendiğini anlaşılmaktadır.⁶⁶ Görüldüğü üzere bu destanda da kartal ağaç motifiyle birliktedir. Söz konusu ağaç genel olarak kartalla birlikte tasvir edilen ağaçlardan farklı olarak yer altındaki dokuz dallı bir ağaçtır.⁶⁷ Gökyüzü ile özdeşleşmiş bir kartalın yer altını mesken tutması enteresan bir diğer noktadır. Bu durumun Türklerin yer altı dünyasına olan inançları ile de bağlantısı kurulabilir.

Moğolların Burulday Bogdo efsanesinde de yeraltı dünyası ve kartal motifini tespit edebiliriz. Efsanenin bir bölümünde kız kardeşini aramak için türlü badireler atlatan Han oğlu Altun, bir kartala yardım ederek onun hayatını kurtarmaktadır. Daha sonra düştüğü yeraltı dünyasından kurtulmak için kartalın yardımına ihtiyaç duyar. Efsanenin ilgili bölümü şöyledir:

Altun yürüyerek açık bir alana geldi. Daha ilerideki geniş bir ovaya gelene dek yürümeye devam etti ve orada uçamayan yaşlı bir kartalın durduğunu gördü. Altun, kartala: “*Rahatsızlığın nedir?*” diye sordu. Kartal dile gelerek ona: “*Yara bere içindeyim, bu yüzden hareket edemiyorum. Git ve bana dokuz pınardan yaşam suyu getir.*” dedi. Altun gitti ve yaşam suyunu kartalın dediği gibi getirdi. Kartal suyu içti: “*Ne zaman bir dosta ihtiyacın olursa, beni çağır geleyim.*” diyerek göğe yükseldi.

Altun yeraltı dünyasında dara düştüğü vakit yardım ettiği kartalı hatırladı ve onu çağırdı, kartal hemen geldi ve Altun’a: “*Başın büyük dertte, ben gidip yaşam*

⁶⁶Roux, *Orta Asya’da Kutsal...*, s. 88.

⁶⁷Ögel, *Türk Mitolojisi I*, s. 121.

suyu getireyim.” dedi. Altun yaşam suyunu içince ayağa kalktı ve öncekinden daha iyi hissetti. “ *Sen benim çağırma yanıt verdin ve bana yardım ettin. Peki beni bu yer altı krallığından çıkarabilir misin?*” dedi. Kartal: “*Seni sırtıma alıp çıkaracağım ancak öncelikle bana yemem için et bulman gerekli, yükselmem için güce ihtiyacım var.*” dedi. Altun bir keçi buldu ve onu öldürüp kartala verdi. Kartal keçinin etini yedi ve Altun’u sırtına alıp uçmaya başladı. Bir zaman uçtuktan sonra kartal güçsüzleşti ve düşmeye başladı. Altun kendinden bir parça et kesip kartalı beslediyse de kartal düştü ve: “ *Güçsüzleştim, ölebilirim.*” dedi. Altun aceleyle yaşam suyu getirdi ve kartala içirerek ona can verdi.⁶⁸

Yukarıdaki efsanenin farklı bir Anadolu versiyonu dikkat çekmektedir. Anadolu’daki efsane şöyledir: Bir adamın üç oğlu vardır. Adam gittikçe hastalanıp zayıflar. Küçük oğlu babasına hastalığının nedenini sorduğunda ihtiyar adam, bir padişahın onun bülbüllerini elinden aldığını, o gün bugündür hasta olduğunu söyler. Küçük oğlu durumu diğer kardeşlerine bildirir ve üç kardeş padişahın sarayını bulup bülbülleri geri almak üzere yola koyulurlar. Bülbülleri alıp geri dönerken susadıklarını fark eden kardeşlerden en küçük olanı kuyuya inmeye karar verir ve önceki denemelerde başarısız olan kardeşlerine ne pahasına olursa olsun onu kuyudan geri çekmemelerini tembihler. Küçük kardeş kuyuya iner ve talihsizce kara dünyaya (yer altı dünyası) düşer. Orada yer padişahın kızını acımasız bir devin elinden kurtarır ve mükafat olarak ne istediğini soran padişaha ak dünyaya (yeryüzü) çıkmayı dilediğini söyler. Padişah da ona yer altı dünyasının kartalını bulmasını ancak kartalın ona yardımda bulunabileceğini dile getirir.

Küçük kardeş, kartalı bulmak için onun yuvasının bulunduğu ağacın önüne gelir ve bir yılanın bu ağaca dolanarak kartalın yavrularını yemeye çalıştığını fark eder. Yılanı oracıkta öldürür ve kartalın gelmesini beklerken ağacın gölgesinde uyuyakalır. Kartal, yuvasına geldiğinde bir adamın ağacın altında yattığını görünce bunu tehlike olarak algılayıp küçük kardeşe saldırmak üzereyken yavrular bağırarak o adamın hayatlarını kurtardıklarını, onun yılanı öldürdüğünü söyleyerek anne kartalı uyarırlar. Kartal da küçük kardeşe dilediğini sorar.

Küçük kardeş, yer padişahından dilediğini kartaldan da diler, ak dünyaya çıkmak ister. Kartal yaşlandığını dile getirerek küçük kardeşin bu isteğini yerine getirebilmesi için kırk mandanın etini ve kırk mandanın derisinden yapılmış

⁶⁸Jeremiah Curtin, **A Journey In Southern Siberia-The Mongols Their Religion and Their Myths** , Little, Brown and Company, Boston, 1909, ss. 192, 193.

tulundan su getirmesi gerektiğini söyler. Oğlan hemen kartalın söylediklerini yerine getirir ve kartal onu sırtına alarak ak dünyaya doğru havalanır. “*Kırk lak*” dediğinde et, “*Kırk luk dediğinde*” ona su vermesi gerektiği uyarısını yapmıştır. Böylece et ve su vere vere yol alırken bir anda et biter ve küçük kardeş bacağından bir parça keserek kartala verir. Bu sayede ak dünyaya ulaşırlar. Kartal ağzında sakladığı parçayı oğlana geri verir ve iyileşmesini sağlar. Böylece ikisi de kurtulmuş olur.⁶⁹

Yer altında yaşayan kartal mitleri kuvvetle muhtemel Türklerin Şamani inanışlarındaki yer dünyası ile ilgilidir. Diğer taraftan kartal ile ağaç motifi ayrılmaksızın yer altında aynen işlenmiştir. Yer altında da yerin üstündeki gibi bir sosyal yaşamın var olması ayrıca dikkat çekicidir.

1.2.1.3. Kartal-İnsan: Han Herdik

Moğol efsanelerinde “*Han Herdik*” adında; konuşan, savaşan ve bozkırlı hanlar gibi yaşayan mitolojik bir kartal vardır. Efsaneye göre “*Güneybatı’da bir dağ vardı. Bu dağın en tepesinde altın dalları, gümüş yaprakları olan toz ağaçları bulunurdu. Durmadan akan, gençlik ve yaşam suyunun dibinde, bütün kuşların kralı Han Herdik yaşardı. Bu kuşun sağ kanadının tüylerinde yaşam vardı.*”⁷⁰ Bu kartal birçok farklı mitte kendini göstermekte ve şaşırılmayacak biçimde dağ ve ağaç motifleriyle işlenerek yaşamın kaynağı halindedir.

Efsanenin birinde Alamadjin Bogdo adlı bir beyin ikiz kız kardeşi Hanhay, abisinin ölümü üzerine onu hayata döndürebilecek tek kişi olan Nalhan Taiji ismindeki soylu bir kızı yurda gelin getirmeye uğraşıyordu. Bu sebeple Hanhay abisinin kılığına girerek Alamadjin Bogdo gibi hareket ediyordu. Ancak kızın babası ona bir şart koşmuştu. Hikayenin ilgili kısmı şu şekilde devam etmektedir:

“*Kızımı sana vereceğim ancak benim için bir şey yapmalısın: Bana Han Herdik’in kanadından büyük bir tüy getirmelisin. O tüyden kalem yapıp yazmak istiyorum. Eğer istediğim tüyü bana getirmezsen ben de kızımı sana vermeyeceğim.*” dedi. Hanhay şaşırarak kızın babasına: “*Bunu nasıl yaparım? Seni henüz zar zor bulmuşken, şimdi başka diyarlara mı gitmeliyim?*” dedi. Baba: “*Bu fedakarlığı yap ve kızımı al, ya da kızımı sana vermeyeceğim.*” diyerek cevap verdi. “*Tamam*

⁶⁹Efsanenin detayı için bkz. Pertev Naili Boratav, **Az Gittik Uz Gittik**, Bilgi Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 1969, ss.117, 125.

⁷⁰Curtin, s.149.

gideceğim. Ama önce Nalhan Taiji'yi (gelin) görmeme izin ver." diyen Hanhay, gelinin yanına giderek ona uzun bir yolculuğa çıkacağını söyledi.

Nalhan Taiji: *"Yolculuk bir engel değil ancak Han Herdik'in sana tüyünü vermesi daha çok zaman alacak. Bunun için oldukça gecikeceksin. Zira, Han Herdik, Mogoy Han ile olan savaşının ikinci yılında. Savaş sonlanana kadar o sana tüyünü veremeyecektir."* dedi.

Hanhay: *"Savaş bitene kadar bekleyemem. Ona yardım etmek için yanına gitmeliyim."* dedi ve hızla atına binerek uzaklaştı. Yolculuğunun ellinci günündeyken son derece yüksek ve görkemli bir dağa geldi. On adamın dahi el ele verip kucaklayamayacağı kadar kalın gövdesi olan büyük bir çamın önünde durdu. Bu ağaç, Han Herdik ve iki kızının yaşadığı ağaçtı. Han Herdik 'in kızları *"Nereden geliyorsun buralara delikanlı? "* diye sordu. Hanhay kardeşinin adını kullanarak: *"Ben Alamadjin Bogdo, babanızla halletmem gereken bir işim olduğu için buradayım."* diye cevap verdi. Büyük olan kız: *"Sen mi bir Hansın? Yoksa baban mı bir Han ?"* diye sordu ve ardından *"Babamız Mogoy Han ile savaşıyor. Buz kaplı bir okyanusun yanında, onu orada bulabilirsin"* dedi.

Hanhay buz kaplı okyanusun kıyısına ulaştı. Han Herdik, Hanhay'den üç gün erken oraya ulaşmıştı. Hanhay, onu okyanusun kıyısındaki büyük bir çamın tepesinde buldu ve başını öne eğerek Han Herdik'i selamladı: *"Seni iyi dileklerle selamlıyorum Han Herdik!"* dedi ve gelişinin sebebini söyledi.

Han Herdik: *"Sana şu anda büyük bir tüy veremem."* dedi. *"Mogoy Han ile dört gün savaşmam gerekiyor. Eğer bana bu savaşta yardımcı olursan sana tüyü vereceğim."* dedi. Hanhay bunu kabul etti ve Han Herdik ile çam ağacının üzerinde oturup beklemeye başladı.

Han Herdik: *"Mogoy Han'ın iki başı vardır. İki başının arasında da parlayan bir lekesi vardır. Eğer tam o lekeden onu vurursan Mogoy Han ölür. Ben de uçup seni götürür ve kanadı veririm."* dedi.

Dördüncü gün Mogoy Han buzlu okyanusun dışında görüldü. Vadi yolundan doğruca onların yanına doğru ilerledi. Eğer Mogoy Han galip gelirse Han Herdik'in kızlarını alacaktı; Han Herdik galip gelirse Mogoy Han'ın kızlarını alacaktı. Mogoy Han, Hanhay'in menziline girdiğinde, Hanhay ona bir ok gönderdi ve beyaz lekesinden vurarak onu oracıkta öldürdü. Han Herdik, Hanhay'i sırtına aldı, onu hızlıca kızlarının bulunduğu ağaca götürdü ve bütün gün ziyafet verdi.

Han Herdik: *“Yardımanın için teşekkürler. İşte sana söz verdiğim tüy. Bunu kızın babasına götür, bu tüy oldukça ağırdır, o bu tüyle yazmakta güçlük çekecektir. Fakat biz gelecekte de dost olacağız”* Diyerek tüyü Hanhay’e verdi.

Hanhay kızın babasına geri dönmek için yola çıktı. Altmışıncı günde yurda ulaştı. Atını kazığa bağladı ve getirdiği tüyü çadırın köşesine yatık bir şekilde yasladı. Tüy kötü bir işaret verdi ve kızın babası: *“Bu tüy bela getirecek! Çadırımı yerle bir edecek, dağıtacak! Al bunu uzağa götür, Han Herdik’e geri götür!”* diyerek ağladı. Hanhay: *“Düğün olsun, onu götüreceğim.”* dedi ve Nalhan Taiji’nin yanına gitti. Hanhay: *“Babana tüyü getirdim şimdi de onu istemiyor. Geri götürmemi söylüyor.”* dedi. Nalhan Taiji ona: *“Onu kendin götürmek zorunda değilsin. Tüyü okuna bağla ve oka ne yapması gerektiğini söyle.”* dedi.

Hanhay: *“Han Herdik’e zarar verme. Sadece bu tüyü ona geri götür.”* Dedi oka. Ok, emri yerine getirdikten sonra geri geldi.⁷¹

Bu efsanede görüldüğü üzere Han Herdik dağ ve ağaç unsurlarıyla bir arada işlenmiştir. Dağ ve ağaç onun yuvası, meskeni konumundadır. Diğer taraftan yine bozkır kültürüne uygun bir kartal-canavar mücadelesi sergilenmiştir. Ancak canavar bu defa bir dev-yılan değil; kendisi gibi han olan rakip bir mitolojik varlıktır.

1.2.1.4. Kartal, Akbaba ve Şaman

Orta Asya efsanelerinde kartal ve akbabanın şamanın menşeyini ve şamanın sahip olduğu şamanik gücü ve onun taşıyıcı ilahi misyonunu temsil ettiği açıkça görülmektedir. Mitlere göre insanlığın koruyucusu olarak gökten yere inen bu yırtıcı kuşlar, ilahi misyonlarını tamamlamak için büyük çaba sarf etmektedirler.

Bir Buryat efsanesine göre, Tanrılar ilk insanları yarattıklarında onları kötü ruhlara karşı koruması için bir akbaba gönderdi. Ancak o insanlar akbabanın bu kutsal vazifesini anlayamadılar ve ona vurmaya başladılar. Akbaba Tanrı’ya geri döndü ve şikayet etmeye başladı: *“Onlar beni öldürmeyi diledikçe ben insanlığı koruyamam!”* dedi ve Tanrı: *“Geri dön ve muhteşem gücünü yeryüzündeki halktan birine bahset!”* diyerek ona yanıt verdi. Akbaba yeryüzüne doğru süzüldü ve koyun sürüsünü gütmekte olan çoban bir kız gördü. Akbaba onu ayartarak büyü gücünü ona bahsetti. Sonra bu kız ruhları görmeye ve onlarla birlik olmaya başladı. Ayrıca

⁷¹Curtin, s. 284, 285, 286.

harikulade bir kehanette bulunma, iyi ve kötüyü yorma yeteneği de kazanmıştı. Bir zaman sonra kız evine döndü, erkek kardeşi onu dışarıda fazla zaman geçirmesi ve gecikmesinden dolayı azarladı. Kız sinirlenerek kardeşine tehditler savurdu. Kısa bir süre sonra da kardeşi hasta düştü. Ancak iyi bir şaman olan kız, kardeşini iyileştirmişti.

Yukarıdaki mitte erkek kardeşin kız kardeşe karşı kötü tutumu onun hastalanmasına neden oluyor. Bu olay Buryat ve Yakutlardaki kartala karşı kötü tutumun fenalık getireceği inancıyla doğrudan ilgilidir. Efsanede de bu inancın yaşatıldığı açıkça görülmektedir.

Diğer Buryat söylencelerine göre insanlar başlangıçta hastalık ve ölüm hakkında hiçbir şey bilmezdi. Tüm bu talihsizlikler kötü ruhlar aracılığıyla olurdu. Tanrı daha sonra insanları koruması için gökten bir kartal gönderdi ve bu kartal böylece “İlk şaman” oldu. Fakat insanlar onun bu kutsal misyonunu anlamadılar. Sonra kartal güç bela göğe geri döndü. Tanrı onun sahip olduğu şaman doğasını, gördüğü ilk insana vermesini söyledi. Kartal yeryüzüne indi ve ağacın dibinde uyuyan bir kadın gördü. Kadın kartaldan hamile bırakıldı. Daha sonra kadın kocasına döndü ve yaşamına devam etti. Hamilelikten bir oğlan çocuk dünyaya geldi ve bu çocuk yeryüzündeki ilk şaman oldu.⁷²

Efsanenin bir şaman köken miti olduğu açıktır. Köken kartala dayandırılmış, kartalın tanrıyla olan ilişkisiyle de şamanın ilahi konumu vurgulanmıştır. İnsanlığı koruyucu, hastalıkları yok edici olarak şamanın tedavi edici özelliği ön plandadır.

Buryat şamanlarının güçlerinin kartalla ilişkilendirildiği birçok efsane mevcuttur. Örneğin; efsaneye göre, bir defasında iki şaman gerçek bir gökkuşağı üzerinde göğe çıktılar aynı yoldan geriye dönmeye çalışırken gökteki Burkan Ruhları şamanları görerek hiddetlendiler: “Siz kara böcekler ne cüretle yerden göğe çıktınız? Şimdi de bu gökkuşağı üzerinden yere mi ineceksiniz?” diye sorarak derhal gökkuşağını kestiler ve şamanlar süratle yere doğru düşmeye başladılar. Güçlü bir şaman bu olayı görerek kendini sarı renkli, benekli bir kartala dönüştürdü. Uçarak iki şamanı pençeleriyle yakaladı. Nazik ve güvenli bir şekilde yere indirerek onları kurtardı.⁷³

Bir Yakut efsanesinde şaman kartallar tarafından seçilir ve yeryüzüne getirilirdi. Efsaneye göre şaman olacak çocuğun ruhu daha o dünyaya gelmeden

⁷²Holmberg, s. 505.

⁷³Curtin, s.109.

evvel bir kartal tarafından yutulurdu. Daha sonra bu kartal güneş ışıklarının asla tükenmediği bir bölgeye uçar ve çocuk dünyaya gelinceye kadar bu bölgede yaşardı. Bu efsanevi çayırılık bölgede kırmızı çam ağacı ve gürgen ya da kayın ağacı bulunurdu. Eğer çocuk iyi (ak) şaman olacaksa kartal yumurtasını kızıl çamın üzerine; eğer çocuk kötü (kara) şaman olacaksa kartal yumurtayı gürgen üzerine bırakırdı. Böylelikle yumurta kırılınca şaman çocuk ağacın dibinde hazır bulunan beşiğe düşer ve onun içinde büyümeye başlardı. Bu hikayenin yine Yakutlara ait başka bir versiyonunda ise anne figürü dikkat çeker. Ağacın üzerindeki yuvalardan en küçüğünü seçen anne, yuvayı kucaklar kucaklamaz bir şamana hamile kalmaktadır.⁷⁴

1.2.1.5. Bürküt

Orta Asya Efsanelerinde geçen bir kartal da Bürküt'tür. Bürküt Orta Asya coğrafyasında büyük kartalların genel adı olarak kullanılmaktadır.⁷⁵ Bu kelimenin Oğuzlardaki börü sözcüğünün kurda dönüşmesi gibi benzer bir tabu sebebiyle ortaya çıkmış olması muhtemeldir. Bürküt; Oğuzların Türkçesinde "*pire, büre*" olan "*bürge*"nin "-t" sesi ile çoğul yapılmış halidir.⁷⁶

Bir efsaneye göre Bürküt, beyaz başlı kutsal bir kartaldır. Ejin ise Baykal Gölü'nün kutsal bir adası olan Olhon'un tanrısıdır. Ejin'in çocukları yoktur ancak beyaz başlı bu kartalı yaratmış ve onu kendi oğlu saymıştır. Beyaz-başlı kartal kutsal sayıldığı için bu kartalın öldürülmesi yasaklanmıştır. Buryatlar da kartalı asla kurban etmezlerdi. Bununla birlikte Akbabalar ise kutsal değildir. Ancak Tanrı akbabayı çoğu kez cezalandıracağı ruhların yerini tespit etmek için onların üzerine göndermiştir.⁷⁷

Yakutlar, çocukları olması için "*Bürküt*"e dua ederlerdi. Eğer bir Kırgız kadın rüyasında bir kartalın oda içinde beşik etrafında uçtuğunu görür, akabinde hamile kalırsa. Bu çocuğun kabiliyetli olacağına inanılır ve boy büyükleri bu çocuklardan seçilirdi.

⁷⁴Ögel, *Türk Mitolojisi I*, s.648.

⁷⁵Ögel, *Türk Mitolojidi I*, s.395.

⁷⁶Roux, *Orta Asya'da Kutsal...*, s.249.

⁷⁷Curtin, s.100-101.

Anadolu Yörük gruplarında “*Merkut-Merküt*”adında efsanevi bir kuşun bahsi geçmektedir. Genelde çocukları korkutmak için söz edilen bu kuşun “*Bürküt*” yani söz konusu efsanevi yırtıcı kuş olduğu bariz biçimde fonetik ve anlamsal yakınlıkla ortadadır. Bu bağlamda Altay şaman dualarında da kötü ruhları korkutmak için Markut adındaki bir kuşun çağrılması dikkat çekmektedir. Bu efsanenin benzer mahiyetle Altaylar’dan Anadolu’ya kadar sadece ses değişimine uğrayıp gizlenerek intikal etmesi de dikkate şayandır.

Burkut Baba olarak bilinen bir evliyanın adı da Bürked adıyla anılan kartaldan olan şaman ile ilgilidir. Her ne kadar İslami bir motif olsa da menşei Türklerin Şamani inancında gizli olan bu karakter, sahip olduğu özellikler bakımından da bir kamı andırmaktadır. Adının mahiyeti de esasen Merkut-Bürküt-Berkut gibi fonetik değişimde saklıdır. Efsanevi kartalın adının Burkut olarak değişip bu evliyaya intikal ettiği açıkça ortadadır.⁷⁸

Teleutların boylarından birisi, onlara göre efsanevi ve kutsal sayılan bir “*Gök kuşu*” (kartal) olarak addedilen Merküt’ten türemektedir. Teleutların hayal dünyasında bu kuş o kadar büyüktü ki bir kanadıyla Güneş’i diğeriyle de Ay’ı kaplamaktaydı.⁷⁹

1.2.1.6. Barak ve Efsanevi Yırtıcı Kuş

Kaşgarlı, “*Barak*” kelimesini “*Çok tüylü bir köpek.*” olarak tanımlarken cümlesine ekleyerek bir efsaneyi günümüze taşımıştır. Aktarılan efsane şöyledir: “*Türklerin inandıklarına göre kerkes kuşu kocayınca iki yumurta yumurtlamış, bunların üzerine oturmuş, yumurtanın birisinden barak çıkarmış. Bu köpeklerin en çok koşanı, en iyi avlayanı olurmuş. Öbür yumurtadan da bir yavru çıkarmış; bu, son yavrusu olurmuş.*”⁸⁰

Yukarıdaki efsanenin iki farklı versiyonu daha tespit edilmiştir. Efsanelerin birinde kerkez (kerkenez?) kuşu, yaşlanınca iki yumurta yumurtlamaktadır. Yumurtaların birinden Barak diğeri ise kerkezin son yavrusu çıkmaktadır. Diğer efsanede ise bu kuş ‘*ular*’dır (Megaloperdix altaica). Başkurtlar arasında yayılan

⁷⁸Celal Beydili, **Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük**, (Çev. Eren Ercan), Yurt Kitap Yayın, Ankara, s.114-116.

⁷⁹Ögel, **Türk Mitolojisi I**, s.651.

⁸⁰Kaşgarlı, **Divânü Lugat-it-Türk I**, s.377.

farklı bir diğerk anlatıya göre ise kuzgun yaşlanınca iki yumurta yumurtlamaktadır, yumurtaların birinden tüylü köpek diğerkinden ise sungur çıkmaktadır.⁸¹ Anlaşıldığı üzere zamansal ve mekansal farklılıklara göre efsanedeki kuş da değışiklik göstermiştir.

Barak adına Türk tarihinde birçok yerde rastlanmaktadır; Reşidedin dahi bu isimden birden çok defa bahsetmiştir, Marvazi de bu adın Kırgızlarda var olduğunu söylemiştir. İhtimal dahilinde olarak Kaşgarlı da bu mitin tahrif olmuş biçimini aktarmıştır. Barak adının Uygur prensi Mo-lo'nun adında teşhis edilebileceğı dahi anlaşılmıştır. Bu adın altında yatan efsanevi anlam, belki de bir yırtıcı kuş ve dört ayaklı canlının birleşmesinden dünyaya gelen bir kahramanı ifade etmektedir. Zira benzer olarak İslam Peygamberi, “*Burak*” adındaki kanatlı ve dört ayaklı olarak tasvir edilmiş bir yaratık ile göğre yükselmektedir. Burak ve Barak adlarının benzer anlamda ve kelime biçimi bakımından benzer halde bulunması bu hususta dikkat çekicidir.⁸²

Oğuzname’de Kıl-Barak (İt-Barak) denilen bir karanlık dünya kavminden bahsedilmektedir. Bu kavmin erkeklerinin çirkin-kara suratlı ve köpeklere benzediğı, köpekler gibi yaya ve çıplak oldukları aktarılmaktadır.⁸³ Barak kelimesinin Oğuz Efsanesi’nde de köpek ile özdeş bir biçimde yer aldığı net bir biçimde görülmektedir. Öte yandan 13. yüzyıl başları ve 14. yüzyıl sonları İslam kaynaklarında geçen, kam gibi giyinen ve “*Barak Baba*” denilen bir erenden bahsedilir ve bu adın anlamı “*Kabarık Tüylü Köpek Baba*” olarak açıklanır. Barak Baba ve müritleri sakal bırakmaksızın bıyık uzattıkları bilinmektedir.⁸⁴

Dikkat edilecek olursa herhangi bir köpeğre barak denilmemektedir. Ya yırtıcı bir kuştan doğan özel kabiliyetleri olan bir köpekte, ya insan-köpek karışımı bir yaratıkta, ya da bir prensin veya erenin adında gizemli anlamını ve varlığını korumuştur. Büyük bir ihtimalle Barak adının İslam alemine kadar uzanan serüveninin başlangıç noktası, Kaşgarlı’nın bahsettiğı ama tahrif olmuş mitin karanlık çağlardaki ilkel haline kadar uzanmaktadır. Bu efsanedeki yırtıcı kuş, kutsallığını bir köpeğın adına aktarmıştır. Bu kutsal ad da dönemler boyunca çeşitlenerek önemli kişilere kutsiyet ve ayrıcalık atfeden bir ad olmuştur. Yani yırtıcı kuşun kutsallığı, bozulmuş mitlerle dahi ondan doğan bir köpeğın adı aracılığıyla

⁸¹İnan, **Makaleler ve İncelemeler**, s. 219.

⁸²Roux, **Eski Türk Mitolojisi**, ss. 47, 48.

⁸³Togan, s. 24

⁸⁴Julian Baldick, **Hayvan ve Şaman**, (Çev. Nevin Şahin), Hil Yayın, İstanbul, 2016, s. 70.

bilinçsizce sonraki devirlere aktarılmıştır. Bu mit, yırtıcı kuşların daha ilk devirlerde kutsal sayıldığıının da ipuçlarını bizlere ulaştırmaktadır.

13. yy seyyahlarından olan Carpin de Moğolistan'a olan yolculuğunda Oğuzname'de geçen İt-Barak efsanesinin Moğollara uyarlanmış bir şeklini duyarak aktarmıştır.⁸⁵ Birbirinden farklı zamanlar ve coğrafyalarda yayılmış birçok efsanenin kopuk da olsa birbirleriyle olan ilişkilerinin izleri açıkça görülebilmektedir.

1.2.1.7. Karakuş ve Simurg

Simurg, İran mitolojisinde ölümsüz bir kuştur. Etimolojik olarak Farça bir sözcüktür.⁸⁶ Kaşgarlı Simurg kelimesini Farsların kullanıldığından söz eder. Ona göre bu kelimenin Araplardaki karşılığı “Anka”; Türklerdeki karşılığı ise “Tuğrul”dur. Başkurtların efsanelerinde bu kuş “Semrük” adı ile çift başlı bir kuş olarak ortaya çıkmaktadır. Bazı efsanelere göre Simurg, “otuz kuş” anlamına gelmektedir. Başka bir düşünceye göre ise Simurg, “Seg Mürğ”tür, “İt kuş” demektir. Simurg’un diğer bir adı da Zümrüt’tür. Bu kuşun Karakuş (kartal) olduğu düşünülüp Simurg adının “Siyah Murg” (Siyah Kuş) şeklinde anlam kazandırılması gerektiğini savunan düşünceler de mevcuttur. Simurg birçok efsanede varlık göstermiş ve çeşitli özelliklere haiz olmuştur. Onun Kaf Dağı’nda bir ağacın üzerinde yaşadığına inanılırdı. Bazı efsanelere göre ejderhaları yakalayıp Kaf Dağı’na atardı. Kimi efsanelere göre ağzının suyu şifalı sayılırdı.⁸⁷ Simurg’un vücudu çok büyüktü ve uçtuğu zaman gökyüzünü karanlık kaplardı, gök gürültüsüne sebep olurdu.

Türklerde Simurg, her iki adının birleşmesiyle oluşan Zümrüdüanka (Simurg+Anka) adıyla da kullanılmıştır. Simurg, Altay mitolojisindeki çift başlı kartal ile büyük benzerlik göstermektedir.⁸⁸ Simurg, esasen İran edebiyatından Türklere geçmiştir. Karakuş, Tuğrul vb. adlarla Türk mitolojisindeki yerini almış olsa gerektir.⁸⁹ Anlaşılan o ki Türklerin kadim mitolojik motifi olan Karakuş,

⁸⁵Plano Carpini, **Moğolistan Seyahatnamesi**, (Çev. Ergin Ayan), Kornok Kitap, 1. Baskı, İstanbul, 2018, s.78-79.

⁸⁶Simurg kelimesi için bkz. <https://www.nisanyansozluk.com/?k=simurg>, (04.12.2018)

⁸⁷Beydili, **Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük**, s.497-498.

⁸⁸Sargon Erdem, “Anka”, **DİA**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt:3, 1991, s. 198.

⁸⁹İnan, **Makaleler ve İncelemeler**, s.350.

mitolojiye daha sonra dahil olan Simurg ve Anka ile bazen yer değiştirmektedir. Reşidüdin'e göre ise Tuğrul kuşu Anka'nın benzeriydi.⁹⁰

Görünen o ki İran menşeili efsanevi Simurg kuşu, Türk mitolojisindeki önemli bir unsur olan Karakuş ile daha çok benzerlik göstermektedir. Çünkü her ikisi de ağaçta yaşamaktadır, dağ motifleriyle birlikte yer almaktadır ve ejderhalar ile savaşmaktadır. Simurg, Karakuş ve Hint mitolojisindeki Garuda'nın birbirleriyle örtüşen motifleri sebebiyle, üç adın da efsanevi bir kartalı ifade ettiği ortadadır. Aynı zamanda, Simurg'un kartal ile özdeşleştirilmesi kartalın Türklerde bilinenden daha önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir.

1.2.2. Doğan

Doğanlar, Falconidae (Doğangiller) familyasından, Falco cinsi irili ufaklı birçok türe sahip yırtıcı kuşları ifade eder. Türklerde doğanların daha çok avcılıkla özdeşleştiğini, soylu hanedanları temsil ettiği anlaşılmaktadır.⁹¹ Doğanlar; renklerine, cinsiyetlerine, büyüklüklerine ve karakterlerine göre çeşitli adlarla anılmışlardır. Örneğin; Ahmet Vefik Paşa, doğan kelimesini açıklarken akdoğan, çakırdoğan, sarı doğan, bozdoğan, aladoğan olarak türlerini sıralamıştır.⁹² Efsanelerde de çeşitli adlarda ve konumlarda bu kuşlara rastlamak mümkündür.

Bir köken dayandırma miti şöyledir: Anlatıldığına göre Kırgız beylerinden birisinin üç karısı vardır. Bu kadınlardan en küçüğu uyurken rüyasında bir doğanın yatağının etrafında uçarak dolaştığını görür. "*Küçük hatun*" anlaşılmaz bir biçimde hamile kalır. Efsaneye göre bu boyu idare eden bütün liderler bu kadının soyundan gelmektedir.⁹³

Yukarıdaki efsanenin küçük farklarla hemen hemen aynısının Macar Mitolojisinde yer alması oldukça dikkat çekicidir. Efsane, Macar Kralı Almos'un efsanevi doğumuyla ilgilidir. Almos'un annesi bir gün uykudayken rüyasında bir doğanın, yatak etrafında uçarak dolaştığını görür. Sonra doğan onun rahmine girerek hamile kalmasına yol açar, bu hamilelikten Almos doğar. Ancak bu efsanedeki farklı

⁹⁰Bahaeddin Ögel, **Türk Mitolojisi II**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 5. Baskı, Cilt:2, Ankara, 2014, s.92,221.

⁹¹Ögel, **Türk Mitolojisi II**, s. 161.

⁹²Ahmet Vefik Paşa, **Lehçe-i Osmani**, (Haz. Recep Toparlı), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2000, s. 119.

⁹³Ögel, s.646.

nokta annenin Almos'u vücudundan seller boşanarak dünyaya getirmesidir. Macar bilginlerinin bu konuda ikiye ayrılmışlardır; kimi araştırmacılar bu motifin İran tesirli olarak ortaya çıktığını kabul ederken, kimileri de Macarlara ait olduğunu savunmuştur. Ögel, Türk Mitolojisinde de selin kuvvet ve güç anlamlarına geldiğini belirterek Macarlara ait olduğunu düşüncesini haklı bulmaktadır.⁹⁴

Hakimiyet alametlerinden olan tuğ ile ilgili bir efsanede; gökten pençeleriyle tuğ tutan bir bozdoğan düşmektedir. Bu sembolün güçlü bir hakimiyeti işaret ettiği çıkça görülmektedir. Ayrıca bu efsanenin Müslüman Türkler arasından derlenmesi oldukça kıymetli bir hadise olarak görülmektedir. Öte yandan Ay ve Güneşi pençeleri ile tutan doğanın Cengiz'e hakimiyetini müjdelemesi hatırlanmalıdır, bu şekilde doğanın gerçekten de hakimiyetin sembolü olarak efsanelerde yer aldığı görülmektedir.⁹⁵

Türkler özellikle de Oğuzlar arasında önemli derecede yer edinmiş yırtıcı bir kuş olan sungur, ilginç bir mitolojik figür olarak Oğuz Kağan Efsanesinin eski Uygur nüshasında ortaya çıkar. "*Sungur/ Songur*" aslında doğan ya da ala-doğan kuşunun Türkler arasında yaygınca kullanılan adlarından bir tanesidir. Kara-sungur, ak-sungur, bay-sungur gibi adlar da, sungur çeşitleri için Türklerce türetilmiştir.⁹⁶ Orijinal Uygur yazmasında ise "*Şungkar*" olarak geçmektedir. Aynı zamanda bu eserde basit bir çizimle de resmedilmiştir.⁹⁷

Söz konusu efsaneye göre kahraman Oğuz'un yaşadığı yerde ırmaklarla, nehirlerle, türlü hayvanlarla dolu zengin ve verimli bir orman vardı. Ancak av faaliyetleri açısından yararlı olacak bu ormanda insanlara ve at sürülerine bela olmuş, onları perişan hale sokmuş bir gergedan yaşardı. Oğuz Kağan da halkın bu eziyetli haline bir son vermek için gergedanı avlamaya karar verdi. Kargı, ok, kılıç ve kalkanla donanarak ava koyuldu. Gergedana çeşitli avlarla türlü tuzaklar kurup başarısız olduktan sonra nihayetinde kendi bedenini yem olarak kullanıp onu tuzağa düşürdü ve kargısıyla onu öldürmeye muvaffak oldu. Daha sonra öldürdüğü gergedanın başını gövdesinden ayırdı ve oradan uzaklaştı. Geriye döndüğünde

⁹⁴Ögel, s. 640-641.

⁹⁵Ögel, **Türk Mitolojisi II**, s.162.

⁹⁶Ögel, **Türk Mitolojisi I**, s.387.

⁹⁷W. Bang ve G. R. Rahmeti, **Oğuz Kağan Destanı**, (Haz. Nurer Uğurlu), Örgün Yayınevi, 1. Baskı, İstanbul, 2012, s.166. bahsi geçen kelimenin sözlük anlamı için ayrıcaayını eser bkz. s.189.

gergedanın ormanda kalan leşini bir ala-doğanın yediğini gördü ve onu da vurup öldürdü.⁹⁸

Efsanenin tam bu kısmında o dehşet saçan gergedanın ihtişamlı bedenini küçük bir yırtıcı kuşun yediğini gören ve okuyla onun da oracıkta canını alan Oğuz Kağan düşünsel bir yolculuğa başlamaktadır: “*Boğa(yı) yedi, ayı(yı) yedi; kargım (onu) öldürdü, demir olsa (olduğu için); gergedanı sungur yedi; (onu) yay (ve) okum öldürdü, bakır olsa (olduğu için) ...*”⁹⁹

Efsanede Oğuz’un zihninde güç sorgulaması yaptığını düşünebiliriz. Oğuz Kağan, herkese dehşet saçan gergedanı demir silahlarla, türlü zorluklarla, kendini yem ederek öldürmüştü, ancak şimdi öldürdüğü o dev gövdeli canavarı afiyetle midesine indiren küçük bir sungurdu ve çok daha basit bir madenden yapılmış okla kolayca öldürülebilmişti. Gücün ve dehşetin timsali olmuş gergedan, acizane bir biçimde çok daha güçsüz olanların yemeği haline gelmişti.

1.2.3. Baykuş

Yer yüzünde 244 farklı baykuş türü olduğu tespit edilmiştir.¹⁰⁰ Genellikle başının sağ ve sol tarafında kulak veya boynuz görünümünde sorguçlar ve oldukça iri yuvarlak gözleri ile tasvir edilse de sorguçları olmayan türleri de vardır. Baykuşlar, harabelerde, metruk yapılarda, mezarlıklarda belirirler. Iğdır yöresine ait bir atasözünde “*Harabe yerde Baykuş bannar.*” denilmektedir.¹⁰¹ Moğollar tarafından tüm gösterişi, sanatı yok edilmiş Harezmi şehri için “*Baykuşların yuvası olmuş*”¹⁰² denilmektedir. Genellikle gece ve akşam saatlerinde ürkütücü sesler çıkararak varlık gösterdiklerinden dolayı insanlar üzerinde kötü bir intiba bırakmışlardır.

Baykuş adı iki farklı ismin birleşmesiyle meydana gelmiş birleşik bir kelimedir. “*Bay+kuş*” şeklinde birleşerek yeni bir anlam oluşturmuştur. Bay sözcüğü zengin anlamına gelmektedir. “-t” eki ile yapılan çoğul biçimiyle de “*Bayat*” boyunun adı ortaya çıkmıştır. Zaten Reşidüddün’in Bayat boyunu

⁹⁸Bang ve Rahmeti, s.153,154.

⁹⁹Tercüme için bkz. Bang ve Rahmeti, s.149, Bahaeddin Ögel, **Türk Mitolojisi I**, s.131.

¹⁰⁰Tüm baykuş türleri için bkz. The Owl Pages, <https://www.owlpages.com/owls/species.php>, (22.11.2018).

¹⁰¹Ömer Asım Aksoy (Ed.), **Bölge Ağzlarında Atasözleri ve Deyimler I-II**, Türk Dil Kurumu Yayınları, 3. Baskı, Ankara, 2004, s.131.

¹⁰²Alaaddin Ata Melik Cüveyni, **Tarih-i Cihan Güşa**, (Çev. Mürsel Öztürk), Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 2013., s.151.

açıklarken “Devletli ve nimetli” tanımlamasını yapması da kelimenin zengin anlamında kullanıldığını destekler niteliktedir.

Ebulgazi’de Bayat boyunun ongunu “ükü” olarak adlandırılmış bir yırtıcı kuş türüdür. Roux’ya göre bu kuşun adı Bayat boyuna atıfta bulunularak kısaltılmış, Bayat kelimesindeki “Bay-” ile “-kuş” sözcüğünün birleştirilmesiyle Batı Türkçesindeki yerini almıştır.¹⁰³

Kaşgarlı, bay kelimesini ‘zengin’ olarak açıklamıştır.¹⁰⁴ Öte yandan “Bayat” sözcüğü için “Ulu Tanrı’nın adı”¹⁰⁵ demiştir. Beydili, Bayat kelimesini açıklarken, Balasagunlu’nun Kutadgu Bilig’de “Bayat Tanrı” ifadesini kullandığına işaret etmiştir.¹⁰⁶ Anlaşılan o ki Bayat sözcüğü Tanrı’nın zenginliğini nitelemek için sıfat olarak da kullanılmıştır.

Baykuş adının dışında bu yırtıcı gece kuşu birçok farklı isimle de anılmıştır. Örnek olarak Anadolu Türkçesi’nde “Puhu kuşu” ve Orta Asya Türk lehçelerinde “Ügü” (ükü, ükkü, ügi vb.) onun kullanılan diğer adlarındandı. Bu adlar daha çok büyük baykuşları ifade etmek için kullanılmıştır.¹⁰⁷ TDK Büyük Türkçe Sözlük’e göre puhu kuşu: “Baykuşgillerden, orman, dağ ve kayalıklarda yaşayan, uzunluğu yaklaşık 65 santimetre, sırtı koyu kahverengi bir kuş türüdür”.¹⁰⁸ Anadolu’da baykuşa “devletli, devlet kuşu”¹⁰⁹, “muratkuşu, ishak kuşu”¹¹⁰, “kukumav kuşu”¹¹¹ gibi adlar da verilmiştir.

Moğollarla ilgili baykuş motifli enteresan bir efsane vardır. Efsaneye göre Tatarlar ulaşılması güç, oldukça yüksek dağların ardında yaşıyorlardı. Bir gün görmüş oldukları bir tavşanı takip etmeye başladılar ve tavşan onları devasa bir şatonun önüne kadar götürdü. Şatonun kapısının üzerine tünemiş vaziyette öten alaca baykuş bulunuyordu. Tatarlar kapıdan geçtiklerinde bu kapının ovalara açılan bir

¹⁰³Roux, *Orta Asya’da Kutsal*, s.383.

¹⁰⁴Kaşgarlı, *Divânü Lugat-it-Türk III*, s.159.

¹⁰⁵Kaşgarlı, *Divânü Lugat-it-Türk III*, s.171.

¹⁰⁶Beydili, s. 96.

¹⁰⁷Ögel, *Türk Mitolojisi I*, s.388.

¹⁰⁸TDK Büyük Türkçe Sözlük, http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5bfaa798587f64.35067663, (24.11.2018).

¹⁰⁹TDK *Derleme Sözlük D*, (Haz. Emel Vardarlı), Türk Dil Kurumu Yayınları, 2. Baskı, Cilt:4, Ankara, 1993, s. 1443.

¹¹⁰TDK Büyük Türkçe Sözlük, http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5c0a863ab61eb0.00075272, (24.11.2018.)

¹¹¹ Kukumav (kukuvaia), Yunan kökenli bir sözcük bkz. <https://www.nisanyansozluk.com/?k=kukumav>, (24.11.2018).

geçit olduğunu fark ettiler. O vakitten sonra tavşanlara ve alaca baykuşlara hürmet etmeye başladılar.¹¹²

Kazakların Kirei boyuna bağlı olan kollardan birisinin ata olarak baykuşu kabul ettikleri bilinmektedir. Anlatılana göre Samabet'in o vakte kadar gebe kalamayan karısı baykuş sayesinde iki oğlan çocuk doğurmuştur.¹¹³ Bu mitin totemle bağlantılı olması kuvvetle muhtemeldir.

Bir Kalmuk efsanesinde, ata sayılan efsanevi Bo Han'ın (Bö Han) Yabogan Mergen'in tanrıça karısı ile ilişkisinden bir çocuk dünyaya gelmektedir. Kadın bu çocuğu ormana sakladığında onu bir ağacın altında bulan Bo Han, çocuğun üzerinde bir baykuşun uçtuğunu görmektedir. Efsanedeki baykuş muhtemelen çocuğu beslemektedir.¹¹⁴

İshak kuşu (baykuş) ile ilgili iki efsane derlenmiştir. Efsanelerin her ikisi de vuslat hasreti ve metamorfoz içerir. İlk efsaneye göre yeni evli genç bir çift her nasılsa birbirinden ayrılır ve bir türlü kavuşamazlar, Tanrı da onları ishak kuşuna dönüştürür. İshak kuşunun feryada benzer ötüşünün nedeni de ayrılığın vermiş olduğu acıdır. İkinci efsane ise Tahir ile Zühre'nin bir bölümünde geçer: Tahir ile Zühre birbirlerine kavuşmadan ölürlər; Tahir'in mezarında bir kavak; Zühre'ninkinde bir gül fidanı, Tahir'in rakibi konumundaki Kara-Gavur'un üzerinde ise çalı biter. Bu çalı Tahir ile Zühre'nin sarılmasına engel olur. Derken Tahir'in kavağında bir erkek ishak kuşu, Zühre'nin gül fidanında bir dişi ishak kuşu, Kara-Gavur'un çalısında da bir çaylak ortaya çıkar. Bu iki ishak kuşu ancak yılda bir defa kavuşabilirler ve tüm bu bir yılı birbirlerine vermek için yem arayarak geçirirler. Ancak kavuşmalarının heyecanıyla yemleri döker tekrar ayrı düşerler. Dişi ishak kuşu da bu yüzden feryat figan öter.¹¹⁵

Bir hikayede ise Hz. Süleyman hacı murat kuşuna “*Bundan sonra senin adın baykuş olsun yani anka kuşu yerine sen kuşların bayı ol! Yiyeyeğin kendiliğinden senin önüne gelsin, günde bir serçe nasibin olsun*” demiştir. Böylece baykuşu yüceltmıştır.¹¹⁶

Cengiz Han bir savaş esnasında zor durumda kalarak çalılığın arkasına saklanır. Bu esnada Cengiz saklanırken bir baykuş gelerek çalılığın üzerine konar.

¹¹²Roux, *Orta Asya'da Kutsal...*, s.140.

¹¹³Roux, *Orta Asya'da Kutsal...*, s.290.

¹¹⁴Roux, *Orta Asya'da Kutsal...*, s.352.

¹¹⁵Boratav, *100 Soruda*, s.63.

¹¹⁶Sevda G. Kaman, “Baykuş Kelimesi ve Baykuşla İlgili İnançlar Üzerine”, *International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 10/8 Spring s.1142.

Düşmanlar baykuşu görünce orada kimsenin olmadığına kanaat getirir ve uzaklaşırlar.¹¹⁷

Altay Tatarlarına göre baykuşlar daha önce büyük şamanlardı.¹¹⁸ Anadolu inanışlarında baykuş ölümsüzlük ve kıyametin simgesi olan hayvanlar arasında gösterilmektedir.¹¹⁹ Baykuşun ötmesi bir felaket ve perişanlığın haberini verir.¹²⁰ “*Ocağında baykuş ötesice*”¹²¹ bedduasında da baykuşun bir felaket metaforu olarak dolaylı yoldan ölümü simgelediği anlaşılmaktadır. Kastamonu yöresinde baykuş metafor olarak uğursuz, sersem kimseler için kullanılmaktadır.¹²² Anadolu’daki Hayta Yörükleri baykuşun çadırın etrafında ötmesini kötüye yorarlardı ve bu durumu uğursuzluk sayarlardı, kurban keserler.¹²³ Şanlıurfa yöresinde de baykuşun bacaya konması uğursuzluk ve ölüme işaret olarak yorumlanmaktadır.¹²⁴ Baykuşun bacasına konup öttüğü binadan ya da evden ölü çıkacağına dair inanışlara Türkiye’nin hemen hemen her bölgesinde ve diğer Türk topluluklarının birçoğunda rastlamak mümkündür.

Derleme Sözlük’te “*hayırlı kuş*” karşılığı olarak baykuşun yer almıştır. Ayrıca Sivas, Konya ve Kayseri yörelerinde de bu ifadeye rastlanıldığını belirtmiştir.¹²⁵ Anlaşıldığı kadarıyla Anadolu’da baykuş için “*devlet kuşu*” ve “*devletli*” tanımlamaları yapılmıştır. Baykuş hakkındaki bu olumlu algılar ve tanımlamalar “*bayat ve bay*” kelimelerindeki zengin anlamının Anadolu’daki kalıntıları olsa gerektir. Ebul Gazi, Reşideddin ve Kaşgarlı’nın Bayat boyunun karşılığı olarak “*devletli, nimetli*” tanımlamaları unutulmamalıdır.

Öte yandan baykuş Türklerde uyanıklığı da temsil etmektedir.¹²⁶ “*Baykuşun kısmeti ayağına gelir*”¹²⁷ atasözü; Hareketsiz bir köşeye oturmuş kimselerin bu

¹¹⁷Saadettin Yağmur Gömeç, “Çingiznameler Üzerine Bir İnceleme: Çingiz Han’ın Soyu ve Mogol Tarihinin İlk Devirleri”, **Bellekten**, Cilt:1, Sayı:294, 2018, s.461.

¹¹⁸Holmberg, s.504.

¹¹⁹Hikmet Tanyu, “Dini Folklor veya Dini-Manevi Halk İnançlarının çeşit ve Mahiyeti üzerinde Bir Araştırma”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt 21, Sayı 1, 1973, s. 136.

¹¹⁹Boratav, **100 Soruda**, s.62.

¹²⁰Boratav, **100 Soruda**, s.62.

¹²¹Yaşar Kalafat, **Balkanlardan Uluğ Türkistan’a Türk Halk İnançları III-IV**, Berikan Yayınları, Ankara, Cilt:3-4, 2006, s.151.

¹²²**TDK Derleme Sözlük B**, s.581.

¹²³Mehmet Eröz, **Yörükler**, Türk Dünyası Araştırma Vakfı Yayınları, İstanbul, 1991, s.34.

¹²⁴Yusuf Ziya Keskin, “Şanlıurfa Halk Kültüründe Ölüm”, **Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı:16, Temmuz-Aralık 2006, s.9. (ss.7-41)

¹²⁵Kaman, s. 1137-1154 1142.

¹²⁶Roux, **Orta Asya’da Kutsal...**, s.229.

¹²⁷TDK Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, Türk Dil Kurumu,

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_atasozleri&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5bfb0be31d68b2.27457820, (25.11.2018).

eylemi için “*Baykuş gibi*”, “*Kukumav kuşu gibi*” deyimleri ¹²⁸ baykuşun hareketsizlik ve sakinlik ile de özdeşleştiğini göstermektedir.

1.3. ŞAMAN PRATİKLERİNDE YIRTICI KUŞLAR

Orta Asya Efsanelerinde Şamanların gizlerinin ve yeteneklerinin kaynağının ilahi olduğuna inanılır ve bu ilahi gücün taşıyıcısı, aktarıcısı kartal ve akbaba gibi yırtıcı kuşlar olmuştur. İlk şamanın yer yüzünde insanlara yardımcı olması için gücünün kaynağının bu kuşlar olduğunu çeşitli efsanelerde görmek mümkündür.

Doğayla iç içe olan şamanik ritüellerde, materyallerde, dualarda, kehanetlerde hayvanlar vazgeçilmezdir. Özellikle yırtıcı kuşların bu konuda önemli bir yeri vardır. Hemen hemen her şaman pratiğinde bu kuşlarla ilgili imge, sembol ve olgulara rastlamak mümkündür. Kartal, akbaba, baykuş ve doğan gibi yırtıcı kuşlar şamanın hayatında mühim rol oynamaktadır.

1.3.1. Şamanizm ve Şaman Kavramları

Şamanizm, esasen Orta Asya ve Sibirya’ya özgü olan ve daha çok bu bölgeyle özdeşleşmiş bir inanç oluşumudur. Şamanizm’de toplumun tüm dinsel yaşamı, Orta Asya’yı ve Kuzeyini ihtiva eden bütün bu geniş coğrafyada Şaman eksenli olarak hareket eder.¹²⁹ Günümüzde uluslararası bir terim olarak karşımıza çıkan ve literatüre girmiş olan “*Şaman*” (Shaman) kelimesi etimolojik olarak Türkçe olmamakla birlikte bu inanç çerçevesi içinde Türkler ve Moğollar tarafından bilinen ve kullanılan bir kelime değildi. Avrupa bilim dünyasında 18. yüzyılın sonlarına doğru kabul edildiği görülen “*Şaman*” terimi, Ruslar’ın Kuzey Sibirya’da Tunguzlardan öğrendiği ve literatüre kazandırdığı bir kelimedir. Muhtelif Türk, Orta Asyalı ve Sibiryalı topluluklar, “*Şaman*” kelimesinin karşılığı olarak kendi dillerindeki kelimeleri kullanmışlardır. Altay ve Urenhalar şaman için “*Kam*”, Moğollar erkek şaman için “*Bö*” ya da “*Böge*”, kadın şaman için “*udagan*”; Yakutlar erkek şaman için “*oyun*” kadın şaman için “*udagan*”; Çuvaşlar kahin için

¹²⁸TDK Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü,

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_atasozleri&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5bfb161b30bbf8.41048040, (25.11.2018).

¹²⁹Mircea Eliade, **Şamanizm**, (Çev. İsmet Birkan), İmge Kitabevi Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 1999, s. 22.

“yum”, Kırgız-Kazaklar şaman için “bakşı” ya da “baksı”, Doğu Türkistan Türkleri de Yakutlar gibi erkek şaman için “oyun” kelimesini kullanmışlardır.¹³⁰

Kamlar (Şamanlar), toplumsal sınıf anlamında diğer bireylerin üstünde bir statüye sahip değillerdi. Kurumsal bir dinin ruhban sınıfı gibi bir algı söz konusu değildi. Üstün oldukları an, ancak kendilerinden geçerek esrim halinde diğer dünyalara karıştıkları zamandı. Diğer zamanlarda toplumun herhangi bir üyesinden pek de farklı bir konumda değillerdi. Kamlar yalnızca kendi talepleriyle kam olamazdı. Onların, tanrılar tarafından kam olarak tayin edildiğine ve ancak bu şekilde ruhlara hükmettiklerine inanılırdı.¹³¹ Kamın dini bir kişiliğe göre sahip olduğu özellikler de oldukça fazladır. Özellikleri komplike olan gizemli bir karakterdir.

Kaşgarlı'nın açıklamasına göre kam bir kahindir.¹³² Yabancı kaynakların kamların asıl işlevi hakkındaki genel izlenimleri, onların geleceği okuyarak kehanette bulunmakta oldukları üzerinedir. Marvazi'nin aktardığına göre Kırgızların her yıl belirli günde çağırdıkları bir adam sarsılıp bayılıyor ve daha sonra geleceğe dair kehanette bulunuyordu.¹³³ Kamların diğer bir vasıfları da hastalıkları tedavi eden kişiler olmalarıdır. Kutadgu Bilig'de kamlar, “otaçı” olarak anılmıştır. Bu kişilerin insanlığa fayda sağladığı vurgulanmış ve “otaçılardan sonra efsuncuların geldiği belirtilmiştir. “*Yel, şeytan hastalıklarını bunlar tedavi ederler.*” denmiştir.¹³⁴ Eliade, kamların tüm bu vasıflarından öte onların birer ruh-güder (psychopompe) olduklarını vurgulamıştır. Eliade'ye göre onlar aynı zamanda rahip, mistik ozan da olabiliyorlardı. Ona göre şamanlar tüm bu özellikleriyle “sihir”, “büyücü” ve “ilkel gizemci” kavramlarından da ayrılıyordu.¹³⁵

Yukarıda bahsedildiği gibi doğa odaklı bu inancın şaman ya da Kam eksenli hareketi, bu inanç sisteminin tüm unsurlarıyla Şamanizm ya da kancılık olarak anılmasının nedenidir. Kamlar; Türkler, Semavi veya felsefi kökene sahip dinlerden (Budizm, Konfüçyanizm, Taoizm vb.) herhangi birisine mensup olmadan önce onların bozkırdaki asıl dini karakterinin önemli bir unsuru olarak görülmektedir. Tabi milat öncesinden itibaren bu inancın tüm öğeleriyle birlikte günümüze değişmeden gelmesi mümkün değildir. Yazıtların kam ya da şaman hakkında suskun kalmasına

¹³⁰İnan, **Şamanizm Materyaller**, s.74.

¹³¹İnan, **Şamanizm Materyaller**, s.78.

¹³²Kaşgarlı, **Divânü Lugat-it-Türk III**, s.157.

¹³³Roux, **Eski Türk Mitolojisi**, s.118-119.

¹³⁴İnan, **Şamanizm Materyaller**, s.72-73.

¹³⁵Eliade, **Şamanizm**, s.22.

rağmen, günümüzde yaşanan kamçılığın gelişerek bu noktaya geldiği ihtimal dahilindedir.¹³⁶

1.3.2. Şaman Materyallerinde Yırtıcı Kuşlar

Orta Asya şamanlarının ritüellerinde kostüm önemli bir şaman malzemesidir. Şamanların kostümleri onların ne tür (hayvan) şaman olduklarını gösteren en önemli işaretlerdendir. Orta Asya şamanlarının daha çok ayı, geyik ve kuş tipli şamanlar oldukları görülmektedir. Yani şamanlar ritüellerinde bu hayvanların maharetlerine sahip olur ve onlar gibi davranırlar. Yakutlarda kuğu şamandan, çaylak şamandan, turna şamandan söz edilir.¹³⁷ Bu durum da kuş şamanların kendi içlerinde türün özelliğine göre ayrılabilirdiğini düşündürmektedir.

Kuş tipli şaman kostümü daha çok Yakutlar ve Altay toplulukları arasında yaygındır. Yakut ve Altay şaman kostümleri teferruat açısından bazı farklar ihtiva etseler de hemen hemen birbirlerinin aynısıdır. Önemli farklardan olarak Yakut şaman cübbelerinde “*emeget*” denilen ruhun sembolleri ve resimleri yer alır. Emeget bazen insan olarak tasvir edilse de madeni bir materyal ile de temsil edildiği olmuştur.¹³⁸

Kuş tipli şaman kostümü geyik tipli şaman kostümünden bazı noktalarda kısmen değişiklik göstermektedir. Çünkü bu kostümde “*kuş tüyü*” olarak tanımlanan oldukça uzun püsküller yer almaktadır. Deri parçalarından yapılmış benzer şerit püsküller kostümün kol kısımlarında yer almaktadır. Bunlar “*kanatları*” temsil eder. Uzun, kısa, sivri uçlu ve ayrıca boru biçimli metal objeler çoğu kez arka kısımda asılıdır. Başlıkta da bu püsküller kullanılmıştır. Altay yöresindeki kuş tipi başlık, bir kuşun başı gibi görünmektedir. Başlığın ön kısmında pirinç düğmelerden kuş gözleri yer alır.¹³⁹ Buryat şamanlarında bu gözlerin camdan olduğu ve başlığın baykuş tüyleriyle bezendiği bilinmektedir.¹⁴⁰ Şaman başlıkları ya da börtükleri üç parçadan oluşmaktadır. Başlığın üç bölümüne vaşak derisi dikilir. Bunlar; göz, alın ve ense hizasında olurlar. Başlık bu üç kısımdan oluştuğu için ona “*üç üyeli kuş pörtük*” de denilmiştir. Börtükün esas kısmını ise üç karış uzunluğundaki kırmızı bir kumaş

¹³⁶Roux, *Eski Türk Mitolojisi*, s.116-118.

¹³⁷Roux, *Orta Asya'da Kutsal...*, s. 95.

¹³⁸İnan, *Şamanizm Materyaller*, s. 93.

¹³⁹Holmberg, s. 514.

¹⁴⁰Baldick, s.129.

oluşturmaktadır. Başlığın tepe kısmı koyun yünüyle doldurulmuş kaytanla dikilir. Bazılarının ense kısmına uçan kuş resimleri nakşedilir. Tepe kısmının kenarına iki, dokuz ya da otuz adet baykuş tüyü (ülberek) dikilir.¹⁴¹ Türki bir topluluk olan Tufaların şamanlarında üç çeşit başlık vardır ve bu başlıkların yaban kazı, turna ve baykuş tüylerinden mürekkep olduğu saptanmıştır.¹⁴² Öte yandan şaman kostümlerinde ve başlıklarında kartal ve baykuş pençelerine rastlamıştır.¹⁴³

Tunguz şaman botlarında kuş ayağı motifleri vardır. Yenisey Ostyakları ve Dolganların şaman ceketlerinin kuyruk kısımları arkadan sivri uçlu biçimdedir. Kostümün üzerine küçük demir parçaları dikilmiştir ve bunlara “tüy” denir. Şaman kostümlerinin her tipinde sayısız denilebilecek derecede kemik kullanılmıştır. İskeletin ilkel ruh inançlarında önemli bir rol oynadığı bilinen bir gerçektir. Şaman eldivenleri, kostümün kol kısımları ve botlarda da kemikler dikili şekilde yer almaktadır. Doğal olarak kuş tipli şaman kostümleri kuş kemikleri ile döşenmiştir. Bir Yakut şaman kostümü Prinklonsky tarafından akbabayı temsil ettiği yönünde tanımlanmıştır. Bir Teleut şaman başlığı tüylerine ve kanatlarına dokunulmamış baykuş derisiyle kaplanmıştır. Bazı kostümlerde ise kartal, atmaca vb. yırtıcıların özdeşleştirilmesi yapılmıştır.¹⁴⁴ Finlandiya taş resimlerindeki baykuş masklı insan çizimlerinde şamanların tasvir edildiği düşünülmektedir.¹⁴⁵

Şamanlar, baykuş tüylerinden demetler yaparak kostümlerinin omuzlarına yerleştirirler. Bu tüyler iki kartalı ve iki şahini temsil ederler. İnanışa göre kartal ve şahinler şamanı tös denen hayvanlara götürürlerdi. Eğer kanat kemikleri kullanılır ise yolculuk doğrudan tanrıya yapılabilirdi.¹⁴⁶

Minusinsk Tatarları’nda baykuş kanatlarının şaman kostümünün arka kısmında ve kostümün başlığında yer aldığı görülmüştür. Yakutlar der ki bir şaman kuş-şaman kostümü giydiğinde o kuşun uçuş gücünü tümüyle elde eder ve dünyanın her yerine uçabilir. Gold mitlerinde büyük bir kuşun uçarak gelip bir ağacın tepesine konduğu ve kanatlarını çırptığında tüyelerinin şaman kostümünde yer alan demirden tüylere dönüştüğü yer alır.¹⁴⁷

¹⁴¹İnan, **Şamanizm Materyaller**, s. 92-93.

¹⁴²Baldick, s.96.

¹⁴³Roux, **Orta Asya’da Kutsal...**, s.237.

¹⁴⁴Holmberg, s. 516.

¹⁴⁵Baldick, s.180.

¹⁴⁶İnan, **Makaleler ve İncelemeler**, s.440.

¹⁴⁷Holmberg, s. 519.

Şaman ilahilerinde çoğu kez şaman davulu bir hayvan adıyla anılır. Bazen at bazen geyik bazen de kartal olarak çağırılır. Bazı mitlerde şamanın davulu üzerinde uçtuğu veya yükseldiği yer alır. Şaman davulları, şaman kostümlerinde olduğu gibi çeşitli ruh tasvirleri ile döşenmiştir. Metalden kuş figürleri de şaman davulunun içine işlenmiş tasvirlerden birisidir.¹⁴⁸

Şamanların evlerinin de şamanik malzemelerle bezenmiş olduğundan söz eder. Urenha şamanlarının evleri birer tapınak gibidir. Şamanların barınaklarının kapısının tam karşısına davul asılıdır. Davulun üzerinde ahşaptan yontulmuş çeşitli kuş heykelcikleri yer almaktadır. Davulun diğer bir tarafında da ongunlar sıralanmıştır.¹⁴⁹

1.3.3. Ayinlerde, Tedavilerde, Dualarda Yırtıcı Kuşlar

Şaman malzemelerinin, kutsal sayıldığı anlaşılan birtakım hayvanlarla ilişkili olmasının yanında, ritüellerdeki disiplinlerde de bu hayvanların yer aldığını görmek mümkündür. Şamanların ritüellerinde onlara eşlik eden ve hayati önemle onlara bağlı oldukları bir takım ruh-hayvanlar vardır. Bunlar genelde kuş formundadır ve yolculuklarında kamları koruyan ve onlara yardım eden canlılar olarak ortaya çıkmaktadırlar.

Buryatların “*Hubilgan*” dedikleri şamanın koruyucusu bir hayvan vardır. Onlara göre her şamanın kendi koruyucu hayvanı olur, bu hayvan bazen yılan, bazen akbabayken bazen de bir kurbağa vb.dir.

Yakutlar ise şaman hayvanına “*iya-kıl*” derler. Tanımlaması ise “*ana-hayvan*” olarak yapılmaktadır. En kudretli şamanların hayvanları geyik, aygır, ayı ve kartaldır. Bu hayvanları yalnızca şamanlar görebilir. Şamanlar bu hayvana bağlıdırlar; o hastalanırsa şaman da hastalanır, o ölürse şaman da ölür.

Saygı duyulan ve yardımcı rolü üstlenen her hayvan “*Hubilgan*” değildir. Ancak sayısız yardımcı-ruh olduğu görülmektedir. Bir Buryat duası şöyle devam eder: “*Yabani tavşan, dağıtıcımız; bozkurt elçimiz, Kuş Hon bizim “Hubilgan”ımız, Kartal Hoto habercimiz.*”¹⁵⁰

¹⁴⁸Holmberg, s. 520

¹⁴⁹İnan, **Şamanizm Materyaller**, s.80.

¹⁵⁰Holmberg, ss. 499, 507, 508.

Bir Gold şaman diğer dünyaya yolculuğa niyetlendiğinde mistik kuş Kuuri ve koruyucu ruh Buku”nun yardımına ihtiyaç duyar. Bu kuşlar sembolik olarak ahşaptan, üzeri dağ keçisi derisiyle kaplanmış şekilde tasvir edilmiştir. Bucu kıvrılmış bacakları ve kanatları ile insanımsı bir formdadır. Ayrıca kanatlar da dahil olmak üzere tüm vücut dağ keçisi derisiyle kaplıdır. Bu iki obje de şaman barakasının üzerinde asılı şekilde yer alır. Kuuri şamanın ruhunu taşıma görevindeyken Bucu yalnızca şamana eşlik eder. Şaman ölümler dünyasına (yer) Koori olmadan ulaşırsa onsuz geri dönmesi imkansızlaşabilir.¹⁵¹ Ongut Türklerinin beyinin adının Moğolların Gizli Tarihi’nde “*Alakuş-tegit Kuri*” olarak yazılmıştır. Buradaki “*Kuri*” sözcüğü koruyucu-muhafız anlamlarında olmalıdır.¹⁵² Kuri adının Alakuş olan bir yırtıcıyla birlikte kullanılmasından hareketle şamanın ölümler dünyasına yolculuğundaki Kuuri’nin bir yırtıcı kuş olduğunu düşünmek yanlış olmayacaktır.

Yaşlı bir Evenk şamanın hastayı iyileştirme basamaklarının gösterildiği bir çizimde, koruyucu ruhun önemli pozisyonu da ortaya çıkartılmıştır. Burada koruyucu ruh olarak baykuşun tasvir edildiği görülüyor. Şamanın emriyle Baykuş, hastalığa sebep olan kötü ruhu yutup onu yer dünyasının aşağısına taşıyor ve hastalığı ortadan kaldırıyor.¹⁵³

Kuş tasvirlerinin yer aldığı ilginç ritüel parçalarından birisi de bazı küçük toplumlarda yer alan direklerdir. Bu direklerin derin bir geçmişe ve sembolizme sahip olduğu düşünülebilir.

Altay toplulukları “*Kuzey Yıldızı*”na inançlarından dolayı çeşitli isimler vermişlerdir. Moğollar, Buryatlar, Kalmuklar, Altay Tatarları ve Uygurlar onu “*Altın Kazık*” diye adlandırırken; Başkırtlar, Kırgızlar ve diğer Sibiryalı Tatar kabileleri ona “*Demir Kazık*” demişlerdir. Bu adlandırmalar, Altay halkları arasında Gök-Direk - göğü tutan direk ya da kazık inancı- tasavvurunun nispeten erken dönemde var olduğunu düşündürülebilir. Kaynaklarda doğrudan Altay halklarının büyük dünya-direk tasavvuruna değinilmese de günümüzde kuzeyli bazı halklarda bu geleneğin izlerine makul ölçüde rastlanılabilir. Türk-Tatar etkisindeki bazı topluluklar direklere kanlı kurbanlar yerleştirmektedirler. Ostyaklar bu ahşaptan direklere “*Şehir-Direkleri*” ya da “*Şehir merkezinin güçlü direkleri*” demişlerdir. Günümüzde bu kazıklara bazı törenlerin parçası olarak sadece İrtiş’in birkaç sahil köyünde

¹⁵¹Holmberg, s.509-510.

¹⁵²İnan, **Makaleler ve İncelemeler**, s.56

¹⁵³Anna Leena Sıkala, “Şamanik Bilgi ve Mitsel İmgeler”, (Çev. İskender Yıldırım), **Milli Folklor Dergisi**, Sayı:77, 2008, s.126.

rastlanmaktadır. Diğer şehirlerdeki direklerin ise toprak kaymaları nedeniyle nehirlerle sürüklenerek kayboldukları düşünülmektedir.¹⁵⁴

Kuzeybatı Sibirya’da benzer geleneğe sahip olan bazı insanlar, kuş figürlü ahşaptan kazıklar yerleştirmişlerdir. Hatta bu figür bazen çift başlıdır. Acaba bu kazık üzerindeki kuş, Dolganlar tarafından “*kuşların efendisi*” olarak söylenen ve Yenisey Ostyak şaman kostümünün göğsünde asılı duran kuş mudur? Bunu bilemiyoruz. Holmberg’in deyişiyle yöre insanların kendileri dahi bunun neyi tasvir ettiğini bilmiyordu. Ona göre bu kuşlar; Muhtemel olarak “*antik insanların mitolojik dünyasından buraya uçup gelmiştir*”. Üzerinde kuş olan bu direkler Dolganlar’a göre direklerin asla düşmeyeceğinin sembolleridir.¹⁵⁵ Bu sembollerin kuşların uçuş özellikleriyle özdeşleştirilerek, gök ile yer arasındaki bağ olarak görülmüştür. Böylece ritüeller icra edilirken daha sağlam iletişim kurulacağı inancı oluşmuş olabilir. Muhtemelen bu “*gök-direkler*” olarak görülen sütunlar “*Hayat Ağacını*” temsil etmektedir. Zira bu tarifler Sibirya Mitolojisindeki Hayat Ağacına karşılık gelmektedir. Yerle göğü birleştirme özelliği ancak Hayat Ağacının müthiş özelliğidir.¹⁵⁶

Kartalların şaman ayinlerinde ve Şamanizm inancını benimsemiş Yakut, Kırgız-Kazak, Altay, Başkurların inanç kültüründe çokça yer aldığı görülmektedir. Efsanelerde muhtelif kartal karakterlerinin yer aldığı gibi yaşayan inançlardaki ritüellerde de bu durum fazlasıyla göze çarpmaktadır.

Yakutların inancına göre iklimleri dahi değiştirecek güçte olan bu kuşların üzerine edilen yemin en etkili yemindir. Bir kartal üzerinden yalan yere ant içilmesi o kişiye felaket getirir, onun “*ocağı söner*” ve “*soyu*” kesilirdi. Herhangi bir Yakut evinin yanında kartal görürse ona et vermeyi ya da anında bir hayvanını ona kurban etmeyi kendine bir vazife sayardı. Çocuk arzulayan kısır kadınlar da kartala yalvarırlardı. Eğer çocukları olursa da ona “*hotoy törütteh*” (Kuday törütü?) “*kartaldan doğan*” derlerdi. Eskişehir taraflarında gebe kadınların çocuğu düşürmek için çeşitli yöntemler uyguladıklarından bahsedilir. Bu yöntemlerden birisi de döl yatağına kadar kartal kanadından bir tüyün sokulmasıdır.¹⁵⁷ Görüldüğü gibi kartal hem çocuk arzulayanlar hem de çocuk istemeyenlerin uygulamalarında yer almaktadır. O hem soyu türeten hem de soyu kesen güce sahiptir.

¹⁵⁴Holmberg, s.334.

¹⁵⁵Holmberg, s.334-335.

¹⁵⁶Ögel, **Türk Mitolojisi I**, s.650.

¹⁵⁷Boratav, **100 Soruda**, s.148.

Kişilerin kartala kötü muameleden ya da onu öldürmelerinden dolayı hastalandıkları inancı yaygındı. Eğer şaman bir kişinin bu nedenden dolayı hastalandığı kanaatine varırsa özel bir ayin yapardı. Öncelikle şaman çürük bir ağaçtan kartal formunda bir suret oluştururdu. Öldürülen kartal adına kürek kemikleri üzerinde beyaz lekeler bulunan bir at kurban edilirdi. Şaman daha sonra hazırlanmış tahtadan kartal üzerine kurbanın kalbinin kanlarıyla yüz şekilleri çizerdi. Hastalanan adam, kartaldan af diler ve bir daha bunu yapmayacağını teminatını verirdi. Şaman, kartalın ruhunu bu ritüel nesnesine koyar, ayinin kalanında tahta kartalı evin bir köşesine asar ve ayin tamamlanınca da onu ormana bırakılırdı.

Musevi Karaim Türkleri'nin kötülüklerin kaynağı olarak kartal-ruhu görmesi ve onu def etmek için özel bir ayin düzenlemeleri de muhtemelen eski Şamanist inançlarının bir kalıntısıdır.¹⁵⁸ Kaşgarlı döneminde akbabanın bir insanın suratına bakarak ötmesinin ölümün bir ön işareti olarak algılanmakta olduğu anlaşılmaktadır.¹⁵⁹ Öte yandan ateşe saygısızlık yaparak hastalananlar da ancak “*kartaldan türemiş*” şamanlarca tedavi edilebilirdi.¹⁶⁰ Bu da akıllara mitlerdeki kartaldan yahut akbabadan türeyen ilk şamanı getirmektedir. Belki de “*kartaldan türemiş*” denilen özel statülü bu kamların ilk şamanın soyuyla bağlantılı olduğuna inanılıyordu.

Enteresan bir kurban seremonisine büyük yırtıcı kuşlardan olan akbabaların, ayinin bir parçası olarak iştirak etmeleri oldukça dikkat çekicidir. Kalabalık bir topluluğun katıldığı bir törende at eti pişirilirken, törene katılanlar topluca dua edip zikir yaparlar. Duanın akabinde toplanılarak oturulur ve hazır olan et yenir, kımız ve tarasun denilen geleneksel içkiler içilir. Daha sonra etler orada bulunan akbabalara atılır. Yöredekilere neden bu saçının yapıldığını sorduğunda ise akbabaların bu etleri ruhlara hızlıca ulaştıracaklarına inandıkları ifade edilmektedir.¹⁶¹

Altaylılar bahar geldiği zaman at sütü ve unla bir bulamaç yaparak etrafa saç yaparlar. İnanca göre şamanların göğe olan yolculuklarında ikinci bir ruh Suyla'dır. İnsanların koruyucusu addedilen bu ruh at gözlü bir kartal olarak tasvir edilmektedir.¹⁶²

¹⁵⁸Yaşar Kalafat, **Balkanlar'dan Uluğ Türkistan'a Türk Halk İnançları I**, Berikan Yayınevi, 1. Baskı, Cilt:1, Ankara, 2007, s.166.

¹⁵⁹Boratav, **100 Soruda**, s.99.

¹⁶⁰İnan, **Şamanizm Materyaller**, s.119.

¹⁶¹Curtin, s.48.

¹⁶²Radloff, s.153-154.

Evliya Çelebi bahsi geçen ritüelin oldukça benzerinin 17. yüzyılda bir Bektaşî tekkesinde gerçekleştiğini haber vermektedir. Onun aktardıklarına göre gelen ziyaretçiler adak olarak tekkeye getirdikleri kurbanları kesip parçalara ayırarak kayaların üzerine bırakıyorlardı. Bu kurban etlerini kartal ve şahinlerin yemesini istiyorlardı. Zira onlara göre eğer kartal ve şahinler bu etleri yerse adak kabul olmuş sayılıyordu, yemezler ise kurbanlar kabul edilmemiş addediliyordu.¹⁶³

Kısmen Türk olan ya da bozkır kültürüyle temellenmiş olan Çu'lar, sorguçlu büyük baykuşları Göktanrı veya onun kızı saymışlardır ve bu kuşların önüne insanları bilhassa kız çocuklarını bayram ve hükümdar cenaze törenlerinde kurban olarak sundukları da bilinmektedir.¹⁶⁴

Yenisey'de yaşayan Türk toplulukları kurban törenlerinin ardından "Üldürbe" denilen bayram öncesi ya da bayram sırasında bir ritüel yaparlardı. Üldürbe sırasında kadınlar evde kalırlar bu toplantıya iştirak etmezlerdi. Üldürbe bir ipin baş çevresini saracak şekilde bükülüp, üzerine mavi ve beyaz renklerdeki kumaş parçaları ve kartal tüyelerinin bağlanmasıyla oluşturulurdu. Bu ritüel parçasına kadınlar dokunamazdı. Kartal tüyelerinin ritüeli gerçekleştiren kişi tarafından öldürülen kartaldan olması gerekliydi. Eğer öldüremezlerse başka boylardan satın almak suretiyle bu kartal tüyelerini temin ederlerdi. En az üç adet olmak üzere ailedeki erkek bireyi adedince kartal teli üldürbeye takılırdı. Eğer ailede bir erkek çocuk olması isteniyorsa bir tel fazladan ilave edilebilirdi. Teller dik bir vaziyette dururken kumaşlar sarkık olarak üldürbede yer alırdı. Merasime katılan her erkeğin başlığına üldürbe tütsülenerek takılırdı.¹⁶⁵

Şamanlar ritüellerini gerçekleştirirken bir takım dualar ve efsunlu sözler de söylerler. Bu dua ve yakarışlarda yırtıcı kuşların da yer aldığı dikkat çekmektedir. Genelde, kutsal sayılan kartal için övgülere ve yakarışlara yer verilen dualardan mürekkep ayin betimlemelerine rastlanmaktadır.

İslami etkideki bir Kırgız-Kazak duasında: "*Kurban olayım (sana) Karakuş etrafına bakınarak uç! Yumuşak böbrekten, daima kımıldanan yürekte... utandırma, dikkat ederek in!*" denilerek yakarılmaktadır.

Altay şaman dualarında ise kartal ve doğana yapılan yakarışlar için dikkat çekici örnekler vardır. Bir Altay kam duasında: "*Ak atamdan dökülmektedir. Ala*

¹⁶³ Ahmet Yaşar Ocak, **Sarı Saltık Popüler İslam'ın Balkanlar'daki Destani Öncüsü** Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2002, s.106.

¹⁶⁴ Mustafa Sever, "Türk Mitolojisinde Kuşlar", **Milli Folklor Dergisi**, Sayı: 42, 1999, s.85.

¹⁶⁵ İnan, **Şamanizm materyaller**, s. 54. , Radloff, s. 257.

şahin tam önümde bağırsın, boz kartal iki omzumda bağırsın, boz kartal iki omzumda seslensin!” sözleri yer almaktadır.¹⁶⁶

Diğer farklı bir şaman yakarışında ise *“Yavru kartal iki omzuma, bağırarak inmiş. İki omzuma boz kartal inmiş, tam önüme bağırın boz şahin inmiş”*¹⁶⁷ denilmektedir.

Bir ayinde kartal temsili bulunmaktadır. Kartalın ağzından şu sözler söylenmektedir:

*“Kara zırh dövülmüştür, Zırhlı gömlek giyilmiştir, Altın kulaklı koyu renkli köpek, Yazık, uzanmış yatıyor, Ağız ve burnunu yalıyor, Duyuyor musun Karakuş? Gitmezsen o gidiyor, Ki-gilik! Ki-gilik!”*¹⁶⁸

Şaman, ayininde kartal temsiline devam etmektedir. Devam eden kartal temsili şamanın dördüncü gökte guguk kuşunu kovalamasıdır. Bu temsilde sağ eliyle kartalın havada guguk kuşunu arayarak süzülmesini oynar. Ancak avını bulamayarak şu sözleri tekrarlar:

*“Yazık sana karakuş! Göğe mi uçtu? Yere mi battı? Yedi yivli tüfeğimle onu vurmak isterdim, Vücudunun içine isabet ettirmek isterdim, O kayın dalında mıdır? Yoksa Taptı'nın zirvesinde midir?”*¹⁶⁹

Daha sonra davulla karakuşun tüfek ile atışını taklit eder ve bir sonraki temsile geçer.

Başka bir ayinde şaman birçok ruhu çağırdıktan sonra en son Marküt (Mergüt) adlı kartalı çağırır. Ve şu sözleri söyler:

*“Gök kuşları, baş Marküt, Tırnakları bakırdan, Ayın tırnağı bakırdan, Ayın gagası buzdan, Geniş kanatların görkem hareketli, Uzun kuyruklu yelpaze gibi, Sol kanadı Ayı örter, Sağ kanadı Güneşi örter, Ey dokuz kartalın anası Yayık'ı geçerken şaşırmaz, Edil üzerinde yorulmaz, öterek gel sen bana! Oynayarak gel sen sağ gözüme! Sağ omuzuma kon!”*¹⁷⁰

Şaman Marküt için sözlerini tamamladıktan sonra onun sesini taklit ederek bir temsile başlar: *“kagak kak! Kak! Kam ay!”* ve bu kuşu taşırmışçasına hareketler sergiler.

¹⁶⁶İnan, **Şamanizm Materyaller**, s. 132, 142, 144.

¹⁶⁷İnan, **Makaleler ve İncelemeler**, s.440.

¹⁶⁸Radloff, s.69.

¹⁶⁹Radloff, s.71.

¹⁷⁰Radloff, ss.54-55.

1.3.4. Kehanetlerde, Fallarda, Büyülerde Yırtıcı Kuşlar

Şamanların karakteristik özelliklerinden birisi de *'kahinliktir'*. Gerçekten de kam pratiklerinde rüyalar, fallar ve bazı olaylar üzerinden kehanetlerde bulunmak kam maharetlerinin vazgeçilmezlerindedir.

Dr. Strenberg, Doğu Sibirya'da kaldığı sürede Gilyak şamanları arasında enteresan gözlemlerde bulunmuştur. Şaman olma yolunda, şamanların sıradan hayatlarından, şaman hayatına geçişlerindeki dönüm noktalarının oldukça karmaşık ve psişik bir hal aldığını aktarmaktadır. Bir şaman henüz şaman olmadan önce iki ay boyunca hasta, bitkin ve şuursuz biçimde yatmıştır. Daha sonraki aylarda çeşitli şaman pratiklerinde bulunarak şamanlığı için denemelerle birlikte tükenmiş bir hal almıştır. Gecelerce rüyasında şaman ilahileri söylediğini görmüştür. Bir keresinde ise beyaz bir baykuş ona görünmüş ve sırtına konmuştur. Tam bu sırada da biraz ileride ayakta duran bir kişi ona seslenmiş: *"Kendine bir davul yap, aynı zamanda bir şamanın ihtiyacı olan diğer malzemeleri de edin ve ilahilerini söyle. Sıradan bir bedenle asla başarılı bir şaman olamazsın. Ancak şaman çağrısına kulak verip onu kabul edersen gerçek bir şaman olabilirsin."*¹⁷¹ demiştir.

Strenberg'in tanık olduğu bu olayda, şaman bir rüya aracılığıyla müjdelenerek şamanlığa geçebiliyor. Pek tabii bir şamanın basit bir şekilde şamanlığa geçmesi öngörülemezdi; ancak meşakkatli deneyişler sonrası ruhlar -ya da farklı bir ilahi güç- aracılığıyla rüyadaki motifleri yorumlayarak bu kutsal konuma erişebildiği görülmektedir.

Kamların uygulamalarının dışında, efsanelerin içinde yer alan rüyalardaki kehanetlerde de yırtıcı kuş motifi önemli bir unsur olarak karşımıza çıkar:

Bir türlü çocuğu olmayan Cakıp Han rüyasını heyecanla karısına anlatır: *"Anka kuşu gibi heybetli bir kuş yakaladığımı, ona uzun ipek bağ taktığımı ve yer yüzündeki tüm hayvanların ondan çekindiğini, karısının artık üzülmemesi gerektiğini"* belirterek Tanrı'ya sığınır.¹⁷²

Efsanede Cakıp Han tekrar bir rüya görür ve verdiği bir ziyafette birçok halkın bilgisini, rüya tabircisini alıkoyarak rüyasını heyecanla onlara aktarır : *"Halkım! Bir acayip rüya gördüm, rüyamda böyle bir iş gördüm Ala-Dağ'da"*

¹⁷¹Holmberg, s.497.

¹⁷²Manas Destanı, s.7.

dolaşıyordum. Bir kuş yakaladım. Kuşun ötmesi çok değişikti. Kuyruğu ve başı parlıyordu, gagası çelik, ayağı hançer idi. Uçurduğum zaman göğün altını, kara yerin üstünü karıştırdı, gökteki kanatlılar, yerdeki ayaklılar ona karşı gelemediler. Hiçbiri kurtulamadı, halkım rüyayı yorumuz. Bunun tabiri nedir?”

Aksakallılardan Bay Cigit, Cakıp'ın rüyasını iyiye yorar ve arzuladığı erkek çocuğun dünyaya geleceğini, arslan gibi heybetli olup dünyaya hakim olacağını ona müjdelir.¹⁷³

Yine Manas Destanı'nda Koşoy Han'ın karısının kahin yönünden bahsedilir ve Han Koşoy ona gördüğü bir rüyayı anlatmaktadır. Koşoy rüyasında *“Kılıcını sallayarak Doğu yönündeki kara dağı ikiye ayırmaktadır. Pençelerinde altın bağ bulunan bir kara kuşa (kartal) sahip olduğunu, onu dünyanın dört bir yanına gönderdiğini gördüğünü ve bu kuşun kimsenin yardımına ihtiyacı olmadan arslan avladığını, Kırgızların onun gölgesine sığındığını”*¹⁷⁴ söylemektedir.

Karısı ise bu rüyayı olumlu yorumlayarak kılıcın doğuyu yarmasını Manas'ın doğacağına işaret olduğunu ve elindeki kara kuşun Manas'ın ta kendisi olduğunu söylüyor. Yani efsanedeki kehanette vurgulanana göre Manas yer yüzünün dört bir yanına yayılarak hakimiyet kurmaktadır. Zaten hakimiyetin bir sembolü olarak rüyada Manas'ı kartalın temsil ettiğini düşünmek yanlış olmayacaktır.

Efsanede yer alan rüyalardaki kehanetler, Manas'ın doğup dünyaya hakim olacağı yönünde müjdeleyici anlamlar taşımaktadır. Ayrıca dikkat çekici olarak Manas rüyalarında yırtıcı bir kuş olarak işlenmiş, ona kimse baş eğdirememiş ve hakimiyetini tanımıştır.

Yesugai, oğlu Timucin'i evlendirmek üzere gelin bulmak için yoldayken Dei-Seçen ile karşılaşır. Dei-Seçen, Yesugai'ye niyetlerini sorduktan sonra gördüğü bir rüyayı anlatır:

“Kaynım Yasugai! Ben bu gece bir rüya gördüm. Beyaz bir asil doğan, güneşle ayı pençeleriyle yakalayıp uçup geldi ve ellerimin üzerine koydu. Bu rüyamı başkalarına da anlattım: güneşle ayı (ancak) bakarak görmek (mümkündür), şimdi ise bu asil doğan onları yakalayıp getirdi ve ellerimin üzerine kondu. Bu rüya nasıl da güzel şeyler gösteriyor! Kaynım Yesugai bu, bu rüya herhalde senin, oğlunla geleceğini göstermek istemiştir. Ben iyi bir rüya gördüm Acaba bu neyi ifade eder?”

¹⁷³Manas Destanı, s.9.

¹⁷⁴Manas Destanı, s.84.

Bu herhalde sizin Kiyat halkından geldiğinizi tebşir eden bir işaret olsa gerektir."¹⁷⁵
der ve kızı ile Timucin'i evlendirmek için Yesugai'ye teklifte bulunur.

Manas Efsanesi'nde olduğu gibi burada da Cengiz'in gelişi doğanlı bir rüya motifiyle kutsallaştırılmış, Güneş Ay ve yırtıcı kuş sembolleriyle onun gelecekteki hakimiyetine dair bir nevi kutsal işaretler sunulmuştur.

Efsanelerin içindeki rüya motifleriyle kendini gösteren kehanet örneklerinin dışında, başka bir şaman pratiği olan falcılıkta da efsunlu anlamları olan birtakım kompozisyonlar ve kehanetlerin yer aldığı bilinmektedir. Irk Bitig adlı yazmadaki temaların içinde yer alan ana figürlerin genellikle yırtıcı kuşlar oluşu bu bağlamda ayrıca dikkat çekicidir.

Doğu Türkistan'a yaptığı bir araştırma gezisinde A. Stein'in Çin'in Kansu bölgesinde bulunduğu; çok iyi muhafaza edilmiş olarak, eksiksiz biçimde günümüze kadar ulaşmış, bilinen Türk harfleriyle yazılmış en eski yazma bir fal kitabı olan Irk Bitig¹⁷⁶ yırtıcı kuşların Türklerin fal ve kehanet dünyasında taşıdıkları sembolleri aktarması açısından oldukça önemlidir.

Irk Bitig'in orijinal yazması incelendiğinde metinlerin altlarında sayılara karşılık gelecek yuvarlakların yer aldığı görülmektedir. Kamın ya da kahinin tıpkı bir zar işlevi gören materyalleri atması, rastgele çıkan yuvarlaklara karşılık gelen metni kişiye yorumlamasıyla kehanette bulunduğu rahatça anlaşılmaktadır.¹⁷⁷

Irk Bitig'in bazı bölümlerinde yırtıcı kuşların taşıdığı anlamlara baktığımızda; eğer bu kuşlar metinlerde geçen hikayelerde zarar görüyorlarsa fal kötü olarak açıklanırken; yırtıcı kuşların olumlu kompozisyonların bir figürü olduğu bölümlerde ise fal iyi olarak açıklanmıştır. Tabi bu durumun altında yatan nedeni; Türklerin yırtıcı kuşlara büyük saygı duymaları, bu kuşların dini ve sosyal yaşantıda oldukça olumlu yönde yer almalarıyla açıklamak doğru olacaktır.

Örneğin; Irk Bitig'de "*Altın renkli kartalın, daha tüyleri çıkmamışken her şeyi yemesi, çok güçlü olması*" iyi bir faldır. "*Beyaz benekli bir doğanın sandal ağacı üzerinde mutlu mutlu oturduğunun tasviri*" iyi bir faldır. Yine "*Bir oğlanın kartal tezeği bulması*" olumlu bir işaret olarak yorumlanıp iyi bir fal olarak

¹⁷⁵Moğolların Gizli Tarihi, s.19-20.

¹⁷⁶İ. V. Stebleva, "Eski Türkçe Fal Kitabı Irk Bitig'de Sembollerin Kavramsal Temeli", (Çev. Halil İbrahim Usta), *Türkoloji Dergisi*, Cilt:14, Sayı:1, 2001, s.195.

¹⁷⁷Yazmanın transkripsiyonu, çevirisi ve faksimilesi için bkz. Yıldırım ve diğerleri, ss.364-406.

açıklanmıştır. “Ak boyunlu bir doğanın geniş görüş alanı olan bir kaya parçasının üzerine çıkması” iyi bir faldır.¹⁷⁸

Görüldüğü üzere yırtıcı kuşların güçlü yeteneklerinin ve olumlu konumlarının vurgulandığı metinler iyi fallar olarak yer almıştır. Dikkat çekici bir husus da olumsuz durumlar ve yırtıcı kuşların zarar gördüğü falların kötüye yorumlanmasıdır.

Örneğin; “Bir doğanın tavşanı avlamak için gökyüzünden aşağı doğru süzülüp turnaklarının yüzülmesinin, doğanın avda başarısız olmasının ve zarar görerek avını kaçırmasının” anlatıldığı fal kötüdür. Öte yandan diğer bir falda “ Bir doğan, su-kuşu avlamak için yerinden havalandığı sırada kartal da ona saldırmak için harekete geçmiştir.” Yırtıcı kuşların birbirine zarar verdiği ve karşı karşıya geldiği bu durum da kötü bir fal olarak açıklanmıştır.¹⁷⁹

İlahi bir boyut niteliğinde gibi görünen rüyalardaki sembollerden yola çıkarak kehanette bulunmanın dışında; zar atarak kehanette bulunma, söğüt dalı, ok falları, astroloji, hayvanların iç organları ve bazı kemiklere bakarak kehanete bulunma yöntemlerinin yanı sıra kuş falları da yaygın olmayan ama geçerli pratikler arasındaydı¹⁸⁰. Kuş falı (ornithomancy) kuşların uçuş şekilleri, yönleri ve sesleri üzerinden geleceğe dair kehanette bulunma yöntemidir.¹⁸¹

Kaşgarlı, “kekük” kelimesini “seksek kuşu” olarak açıklarken “ Kemikleri büyüçülükte, tılsım ve aşk iksiri yapımında kullanılan bir kuş.”¹⁸² demektedir. Anlaşılacağı üzere yırtıcı kuşlar büyü ve kehanet yöntemlerinde de bir unsur olarak kamların pratiklerinde yer almıştır. Öte yandan Kaşgarlı, “Anğ” olarak adlandırılan bir kuşun yağının şaman tedavi yönteminde ilaç olarak kullanıldığını aktarmaktadır.¹⁸³ Bu duruma paralel olarak Kazaklar bazı hayvan, kuş ve böceklerle, hastalıkları iyileştirici özellikler atfetmişlerdir. Onlara göre hastalıklar bazı yöntemler ve ritüellerle bu hayvanlara geçirilerek bertaraf edilirdi.¹⁸⁴

¹⁷⁸Yıldırım ve Diğerleri, ss. 363, 368, 377.

¹⁷⁹Yıldırım ve Diğerleri, s. 372.

¹⁸⁰Roux, *Orta Asya'da Kutsal...*, s.152.

¹⁸¹Mehmet Aydın, “Fal”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt:12, 1995, s.134.

¹⁸²Kaşgarlı, *Divânü Lugat-it-Türk III*, s.287.

¹⁸³Kaşgarlı, *Divânü Lugat-it-Türk I*, s.40.

¹⁸⁴Roux, *Orta Asya'da Kutsal...*, s.167.

1.4. YIRTICI KUŞ METAMORFOZLARI

1.4.1. Metamorfoz Kavramı

Metamorfoz Yunanca kökenli bir kelimedir. Meta, “sonra”; morphe ise “biçim” anlamlarına gelmektedir.¹⁸⁵ Yani şekil değiştirmeyi ifade etmektedir ki günümüzde de güncel olarak mitolojik çerçevede bu anlamıyla kullanılmaktadır. Metamorfoz (Metamorphosis), TDK tarafından güncel terim olarak “Başkalaşma”; biyolojik terim olarak “Başkalaşım” kelimeleriyle tanımlanmıştır.¹⁸⁶

Metamorfozun Türk efsanelerindeki karşılığı “dona girme”dir. Dede Korkud Kitabı’ndaki bir efsanede “sarı donlu kız”, “kara donlu derviş” ifadeleri vardır.¹⁸⁷ Buradaki “don” ifadesinin kılık-kıyafet olduğu anlaşılmaktadır. “dona girme” ifadesi de kılık değiştirme; dolayısıyla şekil değiştirme anlamındadır. Örneğin: “Güvercin donuna girdi.”¹⁸⁸ ifadesi kişinin güvercin görünümüne büründüğüne işaret eder.

Metamorfozlar daha çok insandan hayvana dönüşüm şekliyle kendini göstermiştir. Efsanelerin hemen hemen tümünde durumun bu yönüyle işlendiğini görmek mümkündür. Ayrıca Metamorfoza uğrayacak şaman, eren, tanrısal kişilik, iyi-kötü ruh, kahraman gibi karakterler, koşulların oluşturduğu duruma uygun hayvana dönüşmektedir.

Özel karakterin uçması gerektiği zaman kanatlı bir hayvana dönüştüğünü, saldırıda bulunması gerektiğinde pençeli bir hayvana dönüştüğünü, yani koşullar doğrultusunda sahip olduğu kendine has veya tanrısal gücü sayesinde metamorfozların gerçekleştiğini örneklerle daha iyi görmek mümkündür.

Metamorfoz, şamanların en çok uyguladıkları yöntemlerden, pratiklerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Şamanların ayinlerinde, karakterlerinde, av uygulamalarında, materyallerinde metamorfoz olmazsa olmaz bir uygulamadır.

¹⁸⁵ Murat Elmalı, “Eski Uygur Metinlerinde Metamorfoz”, *Çevrimiçi Termatik Türkoloji Dergisi*, s.2.

¹⁸⁶ TDK Büyük Türkçe Sözlük, http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5b054d826993a7_01822768, (23.05.2018).

¹⁸⁷ *Dede Korkut Hikayeleri*, (Çev. Orhan Ş. Gökyay), Kervan Kitapçılık, İstanbul, 1980, s. 21, 137.

¹⁸⁸ *Manâkıb-ı Hünkâr Hacı Bektâş-ı Veli Vilâyet-Nâme*, (Haz: Abdülbâki Gölpınarlı), İnkılâp Kitabevi, İstanbul.

Şamanlar (kamlar) kendilerinin özel ruhlara sahip olduklarına inanırlardı. Bu ruhlar genelde bir hayvan olurdu. Yakutların iye-kıl dedikleri bu ruhlar ‘ana-hayvanlardı’. Şamanların haiz oldukları özellikleri ve yetenekleri belirleyecek olan hayvanlardı. Bu özel ruhu adlandırma, yörelere göre değişmekle birlikte “*tös, emeget, arvak, yekyna*” biçimlerinde de anılmışlardır. Bahsedilen bu ana-hayvanlar boğa, at, kurt, ayı, tilki, geyik ve çeşitli kuş türünden birçok hayvan olabildiği gibi aynı zamanda şamanların şekline büründükleri diğer bir deyişle donuna girdikleri hayvanlardır. Şamanların güçleri ve özellikleri de bu hayvanlara göre belirlenir.¹⁸⁹

Orta Asya şamanlarının ayı, geyik ve kuş şamanlar olarak üç şekilde tasnif edilmesi¹⁹⁰ ve bunların kıyafetlerinin yani bahsettiğimiz donların, atfedildikleri hayvanların formunda olması, onların şeklini andırması da söz konusu şamanların ayinlerde atfedildikleri hayvanların donuna bürünmesine dalalettir. Şamanist inançtaki bu pratiklerin Müslüman Türklerde değişerek devam ettiğini görmek mümkündür. “*Geyikli Baba*” denilen kolonizatör dervişin geyiğe binip başına geyik boynuzları taktığı bilinmektedir.¹⁹¹ Esasen bu geyik motifi, “*geyik-şaman*” kavramının Müslüman Türklerde bozularak devam etmesinden başka bir şey değildir.

Türklerin kitleler halinde Müslümanlaşmasından sonra da Şaman metamorfozunun İslami mucizeler ile devam ettiğini çeşitli örneklerle tespit etmek mümkündür. Ancak metamorfoz bu defa şamanlarda değil evliyalar-erenlerde ve tarihe damga vurmuş İslami kişiliklerde görülmektedir. Doğal olarak bu kudretin kaynağı da artık Şamani doğa unsurları ve Gök Tanrı değil; Allah olmuştur. Mesela: Hacı Bektaş Veli, Doğrul-Baba, Abdülkadir Geylani gibi kudretli dini kişilikler çeşitli kuş donlarına girebilmektedir. Buna karşılık Yezid ve Muaviye gibi olumsuz dini kişiliklerin de “*tavşan donuna*” girdiğine inanılmıştır. Halktan bazı kesimler ise tavşanı Muaviye’nin doğurduğuna ve onun bir kadın gibi kanama yaşadığına inanmışlardır. Ögel, bu konuyla bağlantılı olarak Alevilerin tavşan yememe adetini, İslami dönemden öte Şamanizm’de aranması gerektiğini savunmuştur.¹⁹²

Kamlar ayinlerde oluşan imgesel koşullara göre kılığına girecekleri hayvanın hareketlerini taklit eder ve bir rol sergilerler. Tungus şamanının yardımcı ruhlarından biri yılan olduğu için ritüel esnasında sürünmeye çalışırdı. Eskimo şamanı kurt

¹⁸⁹İnan, *Şamanizm Materyaller*, ss. 81, 82, 83. , Baldick, s.94.

¹⁹⁰Roux, *Orta Asya’da Kutsal...*, s. 95.

¹⁹¹Ögel, *Türk Mitolojisi I*, s.34.

¹⁹²Ögel, *Türk Mitolojisi I*, s.35.

ulumasını taklit eder; Japon şaman da ren geyiği gibi hareket etmeye çaba gösterirdi.¹⁹³

Siirt, Adıyaman, Şanlıurfa ve Bingöl yörelerindeki “*Harahuşa*” ya da “*Karakuştane*” olarak isimlendirilmiş kartal dansı veya oyununun, kamların ritüellerindeki kartal hareketlerinin yörede rastlanılan şekli olduğu anlaşılabilir.¹⁹⁴ Batı Anadolu’daki zeybek oyunlarında da kartal hareketlerine benzer figürler mevcuttur. Bingöl yöresindeki meşhur kartal oyunu ise figürden öte bütünüyle kartal rolüne bürünülen folklörük bir oyundur. Anadolu folklöründe görülen oyunlar şüphesiz İslamlaşma ile ritüel olmaktan çıkarak folklörük tema ve figürlere dönüşmüş, şamanist temelli öğeler olarak Anadolu Türk kültüründe varlıklarını sürdürmüşlerdir.

Şamanlar, kılığına girdikleri hayvanların yalnızca fiziksel özelliklerine hakim olurlardı. Metamorfoz, onların zihinsel güçlerini yansıtmamaktaydı. Yani kartal donuna giren bir kam, onun fiziksel kabiliyetlerini elde ederdi.¹⁹⁵

Yakut şamanları, ritüel esnasında seğirten ve kişneyen aygırı taklit ettikleri bir dans şekli uygulamışlardır. Eğer kam bir denizden ya da dağ engelinden geçecekse ata dönüşüyor; suyun içine girmesi gerekiyorsa ya da dağları aşması gerekiyorsa su-kuşuna dönüşüyordu.¹⁹⁶ Görüldüğü üzere ritüel esnasındaki imgesel coğrafi koşullar kamların metamorfozunu etkilemektedir.

Kamların kılık değiştirmeleri yalnızca dini ritüellerde değil av ritüellerinde de gözlemlenmiş bir uygulamadır. Tunguz kamları avlarını yakalamak için dişi bir geyik görünümüne bürünürlerdi. Bu gibi belli hedefler doğrultusunda; bir hayvanın donuna girmek, onun postuna bürünmek, onun doğadaki hareketlerini taklit etmek esnasında imgesel olarak o hayvana dönüşmekten başka bir şey değildir.¹⁹⁷

Kamlar kötü ruhlarla mücadele ederken, savaşırken hayvan donlarına girerek bu hayvanların sahip oldukları özelliklerden faydalanırlardı. Bu hayvanlar, at, öküz, kurt, kartal gibi hayvanlar olabilirdi.¹⁹⁸

Şaman dünyasında metamorfozun önemli yer edinmesinin yanı sıra metamorfoz çeşitli Türk ve Orta Asya mitlerinde de birçok hayvan dönüşümleriyle kendini sıkça göstermektedir. Örneğin; Manas Destanı’nda çeşitli metamorfoz

¹⁹³İbrahim Kafesoğlu, **Eski Türk Dini**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1980, s.32.

¹⁹⁴Kalafat, **Doğu Anadolu’da Eski Türk**, s.60.

¹⁹⁵Baldick, s.156.

¹⁹⁶Baldick, s. 99-100.

¹⁹⁷Roux, **Orta Asya’da Kutsal...**, s.115.

¹⁹⁸Kalafat, **Doğu Anadolu’da Eski Türk**, s.55-56.

örneklerine rastlamak mümkündür. Destanda Manas ilk defa karşılaştığı kurtla güç düellosu yapmak ister ve kuyruğundan tutup onunla dövüşmeye başlar. Kurt yaralı vaziyette kaçıp bir mağaraya girer, Manas kan izlerini takip edip aynı mağaraya girdiğinde karşısında oturmakta olan kırk adam görür, şaşırıp kurdun nereye gittiğini sorar, Kırk adam da o kurdun kendileri olduğunu söyler.¹⁹⁹ Yine Manas Destanı'nda Almambet rahatlamak için ava çıkar ve bir karacayı ormanın içlerine kadar takip eder. Almambet, Karacanın açıklık bir araziye çıkmasıyla onun kırk atlı adamın yanına gittiğini görür, karaca silkinerek adama dönüşür.²⁰⁰

Anadolu'da ve Türk dünyasında “*Alkarısı, Albastı*” gibi adlarla anılan ve özellikle hamile kadınlara musallat olduğuna inanılan kötü ruh; keçi, kedi, köpek, tilki, buzağı, örümcek ve kuş gibi çeşitli hayvanın kılığına girebilmektedir.²⁰¹

Çin kaynaklarında Koa-çıların türeyiş efsanelerinde ilginç bir metamorfoz işaretine rastlanmaktadır. Efsaneye göre Koa-çı Kağanı, çok zeki iki kızını fazlasıyla yüce görmekte ve bunların ancak Tanrı ile evlenmeleri gerektiğini düşünmektedir. Bu düşünceden yola çıkarak kızlarını alır ve Tanrı'nın onlarla evlenmesi için kızlarını dağın başına bırakır. Aradan zaman geçmesine rağmen Tanrı görünmez ancak kızlardan biri tepenin etrafında yaşlı, erkek bir kurdun dolandığını görür ve bunun ancak Tanrı olacağını düşünür. Kız, kardeşine bu düşüncesini bildirir ve gidip kurtla yani kurt kılığına girmiş olan Tanrı ile evlenir. Bu suretle de Koa-çı halkı kurt (Tanrı) ve kızdan türemiştir.²⁰² Burada bir halkın menşeinin kutsallaştırıldığı yani tanrıya dayandırıldığı göze çarpmaktadır ama asıl dikkat çekici olan tanrının kılık değiştirmesidir. Türk efsanelerinde ve inançlarında metamorfoz teması; kahramanlar, ruhlar, evliyalar-erenlerde görüldüğü gibi Tanrı da buna dahil edilmiştir.

Her toplumun efsanelerinde, ritüellerinde çeşitli metamorfozlara rastlanılabilir. Yukarıda çeşitlendirilen örneklerde görüldüğü üzere Türkler'de de bu durum farklı değildir. Henüz tespit edilememiş ya da unutulmuş birçok mit ve uygulamada unutulmuş metamorfoz örnekleri olduğu kuvvetle muhtemeldir.

¹⁹⁹Manas Destanı, s.25.

²⁰⁰Manas Destanı, s.127.

²⁰¹Ayşe Duvarcı, “Türklerde Tabiat Üstü Varlıklar ve Bunlarla İlgili Kabuller, İnanmalar, Uygulamalar”, **Bilig Dergisi**, Sayı:32, 2005, s.128.

²⁰²Ögel, **Türk Mitolojisi I**, s. 21-22.

1.4.2. Efsane ve İnanç Algısında Yırtıcı Kuş Metamorfozları

Birçok yaratılış mitinde olduğu gibi, Altay yaratılış mitlerinde de kuşlar ana figürler olarak yer alır. Altay yer yaratılışı mitinde daha güneş, ay, yer, su yokken Tanrı Kuday'ın bir kişiyle siyah bir kaz şeklinde uçmaktadır.²⁰³ Diğer bir kozmogonik Altay mitinde Erlik; çekiç, örs ve körüğü ateşin içine fırlatarak, çekiç ve körüğü kadın ve erkeğe dönüştürmüştür. Bu sırada Tanrı, kadını tutup yüzüne tükürmüş ve bu kadının bereketsiz, eti yenmeyen “*Kurday*” olarak anılan bir kuşa dönüşmesini sağlamıştır. Tanrı, aynı şekilde erkeği de tutup yüzüne tükürdüğünde o da “*Yalaban*” olarak anılmış bereketsiz bir kuşa dönüşerek kaçmıştır.²⁰⁴ Daha yaratılış mitlerinde Tanrı Kuday'ın kuş biçimli olarak uçuşması, yaratılan insanların Tanrı'nın hışımıyla kötü kuşlara dönüşmesi, kuş metamorfozunun ilahi alt yapısı hakkında dikkat çekici örneklerdendir.

Şamanist etki altındaki Orta Asya Türk kültürüne ve inancına ortak coğrafyalarda ruhların ehemmiyeti ortadadır. Bu ruhlar anlaşıldığı üzere bazı hayvanların formlarında görülebilirlerdi. Somut bir şekli olmayan gezgin ruhlar Orta Asya'da çoğunlukla bir kuş olarak hayal edilmiştir.²⁰⁵ Dış tesirlerin etkisinde olmayan Kuzeyli Türklerin masallarında ölen kahramanların ruhları doğana dönüşerek uçmaktadır.²⁰⁶

Kuş olarak imgelemiş ruhlar Dolganlarda oldukça yaygındır.²⁰⁷ Şaman adayları şaman olmadan önce bir işaret beklerler. En önemli işaret de onların tanrısal ruhlarla iletişime geçebilecek ilahi düzeyde olduklarını anlamalarıdır. Yani şaman olacak kişi kendinden geçmiş esrik bir haldeyken bu ruhları görebilir, onlar ile münasebet kurabilirse, artık onun ilahi dünyalar (yer ve gök) ile ruhlar aracılığıyla iletişimi başlamış demektir. Bu ruhlardan birisi şamanın koruyucusu diğeri de asistanı mahiyetindedir. Söz konusu ruhlar daha çok kartal, baykuş gibi yırtıcı kuş şekillerinde kendini gösterir.²⁰⁸ (Asistan ve koruyucu konumundaki yardımcı kuş-ruhların Goldlardaki adının Kuuri ve Buku olduğundan daha önce bahsetmiştik)²⁰⁹

²⁰³İnan, **Şamanizm Materyaller**, s.14.

²⁰⁴İnan, **Şamanizm Materyaller**, s.18.

²⁰⁵Roux, **Orta Asya'da Kutsal...**, s.37.

²⁰⁶Ögel, **Türk Mitolojisi II**, s.164.

²⁰⁷Kafesoğlu, **Eski Türk Dini**, s.11.

²⁰⁸Kafesoğlu, **Eski Türk Dini**, s.31.

²⁰⁹Holmberg, s.509-510.

Orhun Yazıtlarındaki “*kergek olmak*” ifadesi ölmek anlamında kullanılmıştır. Birçok Türkolog bu ifadeye, ruhun kergek kuşuna dönüşerek uçması anlamını katmıştır. Aynı zamanda Altaylarda “*kerkuş*” kullanımının var olduğu unutulmamalıdır. Ölüm için “*uçtu*”, “*uçmak*” kavramlarını barındıran bir toplumun ölünce kuşlara dönüşmesi şaşırılmayacak bir kültürel gerçeklik olsa gerektir. Selçuklu Sultanı Alp Arslan’ın öldüğünde bir çakıra dönüşeceği inancı, Selçuklularda ataların Şamani inançlarının terk edilmediğini ve ongun kalıntılarının izlerinin barındığını göstermektedir. Öte yandan Babür Şah’ın babasının vefat edince sungur kuşuna dönüşmesi, Behçet et-Tevarih’te Orhan Bey’in ölümünün “*ecel doğanının pençeleriyle uçmağa çekilmesi*” şeklindeki tasviri Türklerin kültürel hafızasındaki metamorfozun önemini ortaya koyan önemli örneklerdendir.²¹⁰

Türklerin inançlarındaki ve kültürlerindeki insanlara yardımcı ve aracı ruhlar gibi göksel varlıkların cismi olarak göksel canlılar olan kuşlarla özdeşleşmesinin etkisi Müslüman Türklerde de devam etmiştir. İslam öncesi devirde ruhlar kuş şekline girmişken, İslam devrinde ruhların yerini Meleklerin aldığını gösteren örnekleri bulmak mümkündür.

Örneğin: Müslüman Oğuzların efsanelerinden olan Deli Dumrul hikayesinde Azrail, Deli Dumrul ile olan mücadelesinde kuş “*donuna girip*” pencereden uçup gitmektedir.²¹¹ Daha sonra geri gelip Deli Dumrul’un üzerine konmakta ve onu yenmektedir. Bu hikayede Türklerin eski inançlarındaki ruh metamorfozlarının izlerinin yanında hiç şüphesiz Kur’an’da meleklerin kanatlı olduğunu aktaran bilgilerin de etkisi vardır.²¹² İlhanlı dönemi minyatürlerinde Cebrail’in ve diğer meleklerin büyük kartal kanatlarıyla tasvir edilmesi bu konuda oldukça dikkat çekicidir.²¹³

Ruhların kuş şekline bürünmesinin altında yatan sebep hiç şüphesiz gök ile ilgilidir. Çünkü göklerde uçabilen, özellikle semanın en yükseklerinde süzülabilen canlılar büyük kanatlı yırtıcı kuşlardır. Doğal olarak göğün kutsallığı ve ruhların gökle ilişkilendirilmesi, onların kendini göstermesi için kuş kılığına girdiği inancının

²¹⁰ Divitçioğlu, ss. 36-39.

²¹¹ **Dede Korkut Hikayeleri**, s.125.

²¹² **Kur’an-ı Kerim**, Fatır Suresi, 1. Ayet, 35/1, Meal: Elmalılı M. Hamdi Yazır, Expres Basımevi, İstanbul, 2012, s.435.

²¹³ Hz. Muhammed’in Cebrail ile ilk karşılaşmalarını tasvir eden minyatür: Rashid al-Din, Jami’ al-Tawarikh, published in Tabriz, Persia, 1307 A.D., collection of Edinburgh University Library, Scotland, bkz. Images Of Prophet Muhammad From Islamic Art and History before the clan of Ibn SaudtookMuslimshostage,https://www.muslimworldtoday.org/images_prophet_muhammad_islamic_art_history_clan_ibn_saud_took_muslims_hostage, (30.11.2018).

temelini oluşturmuş olsa gerektir. Kartalın Gök Tanrı ve Güneş'in simgesi sayılması²¹⁴ veya Tanrı ile insan arasındaki iletişimi sağlayan bir konumda olması da onun gökle özdeşleştirilmesinin sonucudur.

Daha önce bahsettiğimiz mitlerden hatırlanacak olursa; Otshirvani, Düşmanı olan dev yılanı ancak bir efsanevi kartala dönüşerek yenebilmektedir. Burkanların hışmına uğrayan iki meraklı şaman gökkuşağından aşağı düşmekteyken onları gören başka bir şamanın ancak sarı bir kartala dönüşmesiyle kurtulabilmişlerdir.

Kuzeyli Türk halklarıyla ilgili çeşitli kahramanlık ve aşk temalı metamorfoz barındıran efsaneler mevcuttur. Örneğin: Koğa adlı bir oğlan kuş donuna giren sevgilisini doğan donuna girerek yakalar. Kara-Kökül adlı bir erkek de atmaca donuna girip sevgilisinin damına konar. Yestey Möngkö adlı bir kişi Yer Ruhu ile don değiştirerek savaşıyor. Birisi şahin diğeri atmaca donuna girer. Bir köylü yüzük takarak atmaca donuna girer. Mollanın biri göz koyduğu kızı buğdaya kendisini de bir horoza dönüştürüyor. Buğdayı yemeye başladığı sırada ise kızın sevgilisi atmaca donuna girerek horozu oracıkta yakalar. Ögel, bu ve benzeri efsanelerde mollaların sevilmediğinden kötü karakter olarak yansıtıldığını düşünmektedir.²¹⁵

Müslüman Türklere, özellikle Kızılbaş ve Bektaşî Oğuz-Türkmen gruplarının inanç kültürlerinde yırtıcı kuş metamorfozu, erenlerin kullandıkları ilahi bir güç ve yöntem olarak karşımıza çıkmaktadır.

Erenlerin metamorfozları, şaman metamorfozları ile gerekçe ve yöntem olarak oldukça benzerdir. İkisi de zaruri hallerde dönüşüme uğrarlar ve zarurete uygun hayvana dönüşürler. Şamanlar ritüellerindeki yolculuklarında ihtiyaçlarına göre at, kuşa, ayı vb. hayvanlara dönüşürlerken, erenlerde de bu duruma benzer örneklere ulaşmak mümkündür.

Hacı Bektaş Veli Vilayetnamesi'nde yer alan kerametlerde, Hacı Bektaş'ın ve diğer erenlerin metamorfozları bu duruma en güzel örnekleri barındırmaktadır. Vilayetnamedeki kerametlerde Hacı Bektaş'ın iki türlü metamorfozu görülür; Hacı Bektaş hem bir yırtıcı kuş olan doğan'a veya şahine hem de naif bir kuş olan güvercine dönüşmektedir. Bu konuyla ilgili asıl dikkat çekici olan şey ise Hacı Bektaş'ın bu iki kuşa oluşan koşullara göre dönüşmesidir. Yani Hacı Bektaş savaş veya tehdit durumlarında doğan donuna girerken, sükunetin ve barışın hakim olduğu durumlarda güvercin donuna girmektedir.

²¹⁴ Kafesoğlu, *Eski Türk Dini*, s.12

²¹⁵ Ögel, *Türk Mitolojisi II*, s.164-165.

Yaygın olarak bilinen ve Vilayetname’de yer alan bir menkıbede Hacı Bektaş, Ahmet Yesevi’nin icazetini aldıktan sonra yollara düşer, diyar diyar gezip kerametler gösterdikten sonra Beytullah’tan Anadolu’ya geçmek ister. İlahi Selamını Anadolu Erenlerine verir ancak Anadolu Erenleri bu kudretli Horasan ereninin halkı kendisine muhib yapmasından ve ülkeyi almasından endişe ederler. “*Kanat kanata gerelim, arş altında Sidre’ye dek yolu keselim.*” derler ve Hacı Bektaş’ı engellemeye çalışırlar. Anadolu’nun, “bağlanmış” olduğunu gören Hacı Bektaş, “*Bismillah ve billah*” diyerek sıçrayarak soyut duvarı aşar, yukarıda güvercin donuna girerek Anadolu’ya girer ve Sulucakarahöyük’e konar. Anadolu erenleri bu durumu görüp hasımane bir tavırla içlerinden Hacı Doğrul’u onun üzerine gönderirler. Hacı Doğrul doğan donuna girerek güvercin donundaki Hacı Bektaş’a saldırır. Hacı Bektaş Veli’nin kerameti daha ulu olduğundan bir anda insan donuna girerek Hacı Doğrul’un doğan şeklindeki bedenini boğazından yakalar. Hacı Doğrul onun kudretini anlayınca özür diler ve Hünkar’ın eteklerine kapanır. Hacı Bektaş onu affeder ve “*Ey Doğrul! Er, erin üstüne böyle gelmez. Siz, bize zalim kılığında geldiniz. Biz size mazlum kılığında; eğer güvercinden daha mazlum bir mahluk olsaydı onun şeklinde gelirdik.*” diyerek ona dersini verir.²¹⁶

Bu hikayeden anlaşılacağı üzere doğan gibi avcı bir kuş “*zalim*” olarak nitelendirilmiştir. Zira o; pençelere ve sivri gagalara sahip, avlanıp kan döken bir canlıdır. Hacı Doğrul ise kötü niyetli olduğu için bu dona girerek Hacı Bektaş’a saldırmıştır. Hacı Bektaş ise “*mazlum*” diye nitelediği güvercin donuna girmiştir. Çünkü güvercin yırtıcı olmayan, zararsızca beslenen yumuşak yapılu bir canlıdır. Hacı Bektaş, duvarı aşar aşmaz güvercin donuna girip, barışçıl bir tavır ve dini bir misyon ile Anadolu’ya geldiğini göstermiştir.

Vilayetname’deki başka bir keramette Hoca Ahmet Yesevi ile diğer Türkistan ve Horasan erenlerinin turna donuna girip gökyüzünde dostane buluşmalarında turna kuşunun şekline bürünmeleri tesadüfi değildir. Güvercin gibi mazlum bir hayvan olan turna, iyi niyetli ve dini mahiyetteki bir buluşmada bilinçli bir tercih olmuştur. Hatta buluşma esnasında turna donundayken Ahmet Yesevi, Amu Derya’da mallarını ve canını kaptırmakta olan bir tüccara gökyüzünden uzanıp yardımda bulunmuştur.²¹⁷

²¹⁶Vilâyet-Nâme, s.18-19.

²¹⁷Vilâyet-Nâme, s.15.

Başka bir hikayede Hacı Bektaş, Bedahşan halkını türlü kerametlerle İslamlaştırır. Halk onu başlarına hükümdar yapmak ister ancak Hünkar Bektaş Veli bunu kabul etmez. Halka Kur'an ve Namazı öğrettikten sonra "*Beni dileyen Ahmet Yesevi'nin türbesinde bulsun.*" Der ve silkinip güvercin donuna girip uçarak oradan uzaklaşır.²¹⁸ Örneklerde açıkça görülmektedir ki Vilayetname'de turna ve güvercin iyilik, tasavvuf, din, barış kavramları ile özdeşleşmiş kuşlar olmuştur.

Hacı Bektaş Veli'nin doğan donuna girdiği kerametleri barışçıl durumların dışında ortaya çıkan olaylardadır. Örneğin: Ahmet Yesevi'nin oğlu Kutbeddin Hayder, Bedahşan ilinde düşman tarafından hapis edilmiş, zindana atılmıştır. Ahmet Yesevi yaşlanmıştır ve savaştaki durumda değildir; Allah'a, yardımda bulunması için dua eder. Hacı Bektaş Veli çıkagelir ve şahin donunda zindanın içine girerek Kutbeddin'i kurtarır.²¹⁹ Yine bir bölümde Nureddin Hoca diye bilinen bir dervişin Hacı Bektaş Veli'ye tehditkar konuşması ve ona saygısızlık etmesiyle Bektaş Veli'nin tırnakları ve bıyıkları uzamıştır. Nureddin Hoca, neden bıyığını ve tırnağını kesmediğini sorduğunda Hünkar: "*Şahin pençesiz olmaz, şahin çelenksiz olmaz.*"²²⁰ diyerek zalimane tavırlara karşı hangi dona gireceğinin işaretlerini vermiştir.

İki çeşit dona girme durumunun benzer bir örneğine de bir Kazak efsanesinde rastlamaktayız. Efsaneye göre Şantay adlı kahraman mavi bir güvercine sonrasında ise bir atmacaya dönüşmektedir. Hacı Bektaş'ın da hem güvercin hem doğan donuna girmesi bu bağlamda dikkat çekicidir.²²¹ Öte yandan sürekli dönüşümlerin, yine koşullar doğrultusunda gerçekleştiği mitler de vardır. Siddhi Kur derlemesinde yer alan bir efsanede hanın oğlu, büyücüler peşine düşünce balık olur, büyücüler de martıya dönüşür; bunun üzerine hanın oğlu güvercin olur, büyücüler de şahin donuna girer.²²² Bu efsanedeki "*doğan-güvercin*" metamorfoz çatışmasının tıpkı Hacı Bektaş anlatıları ile benzer biçimde olduğu açıkça görülmektedir.

Bu hikayelerde düşmana ya da zalim hocalara, dervişlere karşı bir durum olduğundan zalim donuna girilmiş ya da girileceğinin sinyalleri verilmiştir. Çünkü hasımane bir durum söz konusu olmuştur.

²¹⁸Vilâyet-Nâme, s.13.

²¹⁹Vilâyet-Nâme, s.10-11.

²²⁰Vilâyet-Nâme, s.29.

²²¹Baldick, s.92.

²²²Roux, *Orta Asya'da Kutsal...*, s.241.

Başka bir efsanede Ebu Müslim öldüğünde, onun ölümünü kabullenemeyen kişiler, “*güvercine dönüşüp uçtuğunu*” iddia etmişlerdir. Başka bir dervişin ise öldükten sonra yeşil kanatlarla uçtuğu rivayet edilmiştir.²²³

Dini boyutun dışında, Anadolu kahramanlık efsanelerinin içinde de yırtıcı kuş metamorfozlarının var olduğu bilinmektedir. Bingöl’deki Alevi halk arasından bir efsane mevcuttur. Efsaneye göre: Şeker Baba adlı hürmet edilen bir kimse çift başlı ak kartal donunda Çanakkale Savaşı’na katılarak Türk askerine destek vermiştir.²²⁴

Metamorfozun hemen hemen tüm inançların oluşturduğu kültürlerde var olduğu görünen bir gerçektir. Türklerde metamorfozun, onların doğa odaklı inançlarının etkisiyle, iptidai devirlerde geliştiği düşünülebilir. Doğa kaynaklı Şamani sistematiğe sahip Gök Tanrı inancı, Türklerin hayvanlar ve bitkilerle olan ilişkilerinin ilahi bir boyut kazanmasına neden olmuştur. Doğal olarak metamorfoz, onların üstün özelliklerini elde etme arzusuyla daha çok hayvana dönüşme biçiminde varlığını sürdürmüştür, İslamiyet’i kitleler halinde kabul etmek de bu unsurun yok olmasına değil, onu İslami motiflerle yeni inançları ekseninde oluşan kültüre kanalize edilmesini sağlamıştır. Günümüzde hala Türkmen ve Yörük köylerinde bu türlü metamorfoz barındıran efsanelerin var olduğuna tanık olmak mümkündür. İnan, şekline girilen kuşların iya-kıl (ana-hayvan) kökenli unsurlar olduğunu savunmuştur.²²⁵ Gerçekten de mukayese edildiğinde söz konusu bu metamorfozların menşeinin Şamanist öğretilerde aranması gerektiği net bir şekilde ortadadır.

Türk inanç ve kültür sisteminde yırtıcı kuşların dini ve efsanevi özellikleri göz önünde bulundurulduğunda metamorfozlarda da bu hayvanların konumunun oldukça özel olduğunu görebiliriz.

Yırtıcı kuşların fiziksel yapıları kabaca düşünülecek olursa: çoğunlukla iri ve geniş kanatlara sahip, yüksek uçuşlar yaparken ani manevraları ve dalışları zorlanmadan gerçekleştirebilen, keskin gaga ve pençeleriyle hazır bir savaşçı görünümündedirler. Bu hayvanlar parlak kanatları ve desenleriyle göz kamaştıran akıllı avcılardır.

Yırtıcı kuşların; özellikle kartal ve doğanların muazzam özelliklere sahip olmaları, Türklerin eski inancında oldukça önemli yeri olan gökte bu hayvanların

²²³Roux, *Orta Asya’da Kutsal...*, s.37.

²²⁴Kalafat, *Balkanlardan Uluğ Türkistan’a Türk Halk İnançları V-VI*, s.164.

²²⁵İnan, *Şamanizm Materyaller*, s.83.

hakim olması, bu kuşların metamorfozda diğer hayvanlardan daha etkin olmalarını sağlamış olsa gerektir.

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRK TARİHİ VE KÜLTÜRÜNDE YIRTICI KUŞLAR

2.1. ONGUN OLARAK YIRTICI KUŞLAR

2.1.1. Ongun Kavramı

Ongun kavramının Türklerde neyi ifade ettiğini anlamak için öncelikle totem kavramının ne olduğunu anlamak gerekir. Birbirine karıştırılan bu kavramların arasındaki fark böylelikle daha net açıklanacaktır.

Totem kelimesi, J. Long tarafından 1791 yılında Kızılderili olarak da bildiğimiz Kuzey Amerika yerlilerinin dilinden alınarak literatüre kazandırılmıştır. Totem sözcüğüyle adlandırılmış kutsal olgu, genel olarak zararlı ya da zararsız bir hayvan olarak karşımıza çıkar, nadiren bitki ya da erk barındıran bir doğa unsurudur. Öncelikle totem bir klanın atası, koruyucu ruhu olarak kabul edilir. Aynı zamanda totem, kabileye zor zamanlarda yol gösterici bir özelliğe sahiptir. Müşterek totem inancında olan kabile üyeleri törenler düzenleyerek totemleri olan hayvanın hareketlerine benzer danslarla onun kabile üzerindeki tüm vasıflarını artırmayı hedeflerler. Toteme bağlılık durumu ise anne tarafından ve baba tarafından kalıtsal olarak geçer. Anne tarafından totemi kalıtsal olarak alma durumunun, baba tarafından almaktan daha önceye dayanması olasıdır. Kabile tarafından hayati derecede kutsal sayılan ve köken dayandırılan toteme zarar vermek, onu öldürmek, etini yemek ve ondan yararlanmak kesinlikle yasak ve kaçınılması gereken tutumlardır. Bu yasağın çiğnenmesi halinde suçu işleyen kabile üyesi ya da üyelerine ceza uygulanır.²²⁶ Bahsedilen tüm bu nitelikler, bir varlığın totem olmasındaki belirleyici ana unsurlardır.

Türklerde totemin var olup olmadığı günümüze kadar tartışılmalı bir mevzudur. Kafesoğlu, Türklerde totemciliğin var olduğuna dair kesin delillerin olmadığını, öne sürülen belli başlı iddiaları gerçek deliller olarak kabul etmenin güç olduğunu savunmaktadır. Şöyle ki; ona göre totemcilik yalnızca bir hayvanı ata

²²⁶Sigmund Freud, **Totem ve Tabu**, (Çev. Hasan Can), Tutku Yayınevi, 1. Baskı, 2014, Ankara, s.13.

tanımak değildir ve totemcilik ana hukukunu geçerli görürken, Türklerde baba hukuku önde gelmektedir. Totemcilikte mülkiyet ortaklığı varken Türklerde özel mülkiyet vardır. Türkler hayvancı ve tarımcıyken totemci toplumlar avcı-toplayıcıdır. Totemcilikte akrabalık aynı toteme bağlılıkla ortaya çıkarken Türklerde akrabalık kan bağılıdır. Türklerde kurt motifinin öne çıkması ve efsanelerde yer alması ise yüz binlerce sürünün yer aldığı bozkırda kurdun korkulu bir hayvan olmasından ileri gelmektedir, bu aslında dini mahiyetli bir tasavvur değildir ve Totemciler ata sayılan toteme taptıkları halde Türkler kurda tapmamaktadır.²²⁷

Kafesoğlu'nun yanı sıra Türklerde ve Altay halklarında totemciliğinin olduğuna dair kanıtların olmadığını söyleyen konunun uzman araştırmacıları vardır; J. G. Fraser, ünlü "*Totemism and Exogamy*" adlı yapıtında "*Tarihte en parlak rolü oynayan üç büyük soy olan Aryenler, Samiler ve Turanlarda bu kurumun varlığını kanıtlayan hiçbir kanıt bulunamamıştır.*" diyerek totemizmin Türk soylu halklarda var olmadığına işaret etmiştir.²²⁸ Özellikle 1914 yılından sonra konunun uzmanlarınca Altay ve Sibiryaya totemciliği incelenerek tartışılmış ancak herhangi bir net sonuca ulaşılamamıştır. Maksimow ve Zolotarev ise verilerin gerçek anlamda totemciliğin tam anlamıyla var olduğunu göstermediğini ama belirli sayıda kavim ve toplulukta tartışılmaz biçimde izlerine rastlandığı görüşünü benimsemişlerdir. Zelenin ise bir yandan totemciliği kabul edip diğer yandan etmeyerek çelişkili bir bakış açısı sergilemiştir.²²⁹

Yukarıda bahsi geçen tüm düşüncelere ek olarak tekrar Kafesoğlu'nun düşüncelerine yönelik bir değerlendirme yapılacak olursa: o; totemciliğin, ana hukukunu geçerli gördüğünü söylemektedir. Ancak Freud, Totemciliğin unsurlarını sıralarken yukarıda da bahsedildiği üzere totemin baba ve ana tarafından alındığını dile getirmekte ana hukukunun ise sadece daha eskiye dayandığını belirtmektedir. Kafesoğlu, nihayetinde totemcilikte toteme tapma gibi bir durumun olduğundan bahsederek, Türklerde totem olduğu öne sürülen kurda tapınmanın olmadığı ona yalnızca doğadaki vasfından dolayı saygı duyulduğunu söyler; ancak Roux, totemcilikte hayvantaparlığın yadsındığını söyleyerek Fraser'dan alıntılar: Fraser'a

²²⁷Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, ss. 285-286.

²²⁸Roux, *Orta Asyada Kutsal...*, s.20.

²²⁹Roux, *Orta Asya'da Kutsal...*, s.391-392.

göre totem üstün bir varlık olarak kabul edilmeyerek ona yalnızca içten bir saygı vardır ve totemcilik kesinlikle bir din değildir.²³⁰

Freud, totemin kabileye zor zamanlarda yol gösterici bir özelliği olduğunu söyler. Oğuz Kağan Destanı'na baktığımızda kurdun böyle bir özelliği olduğunu defalarca görmekteyiz.²³¹ Gök Türk ve Uygur devletlerini vücuda getirecek olan Töles boylarının ve sonrasındaki Gök Türklerin Çin kaynaklarında yer alan kurttan türeme efsaneleri vardır.²³² Bu türeyiş efsanelerinde kurdun ata rolünde olmasıyla, totemdeki ata olma özelliği ve kabilenin kökenini ona dayandırması dikkat çekicidir.

İbn Fadlan, seyahatnamesinde Başkırdların, içlerinde yılanlara, balıklara ve turnaya tapanların olduğunu söylemektedir. Ona anlatıldığına göre, savaşta mağlup durumdayken turna çığıkları sayesinde ürken düşmana karşı galip duruma gelmişler ve bunun üzerine bu kuşa tapmaya başlamışlar.²³³ Freud'un belirttiği totemin koruyucu, gözetici ve zor zamanlarda yol gösterici özelliklerini akla getirmektedir. Ayrıca İbn Fadlan'ın yılan ve balık gibi farklı hayvanlardan da bahsetmesi, kabilelerin kendi aile ve akrabalık köklerini belirleyen totemin bir diğer özelliğini de hatırlatıyor.

İbn Fadlan'ın tapınıldığını ifade ettiği bu hayvanların hikayelerini ve totemin özelliklerini karşılaştırdığımızda bunların kabilenin ve ailelerin köklerini dayandırdığı totemler olduğunu düşünmek, kesin delillerle kanıtlanamamakla birlikte pek de yersiz olmayacaktır.

Yukarıda bahsedilen tüm görüşler ve tarihi kaynakların ışığında Türklerde totemin var olup olmadığına kesin deliller gösterilemediği anlaşılmaktadır. Ancak Türklerin ve Türki toplumların iptidai devirlerinde kaynaklara yansımayan totemlere sahip olduğunu düşündürecek şiddetli işaretlerin olduğu da reddedilemez.

Türk soylu halkların mitlerindeki yırtıcı kuş tasvirlerini incelediğimizde bu kuşların Freud'un işaret ettiği totem tanımının şartlarındaki "*koruyucu, kurtarıcı*" ve "*köken dayandırılan*" özellikte oldukları görülmektedir. Örneğin şamanların kökenleri birçok efsanede kartal ya da akbabaya dayandırılırken; kahramanlar müşkül durumlarından aniden ortaya çıkan ya da çağrılarak yardım istenilen efsanevi kartallar sayesinde kurtulmaktadır. Öte yandan özellikle Altay, Buryat ve Yakut

²³⁰Roux, *Orta Asya'da Kutsal...*, s.395.

²³¹Bang ve Rahmeti, s.96, 97, 99.

²³²Ögel, *Türk Mitolojisi I.* ss.21-25.

²³³İbn Fazlan, *Seyahatname*, (Çev. Ramazan Şeşen), Bedir Yayınevi, 2. Baskı, İstanbul, 2016, s. 47.

halklarındaki birtakım inanış ve ritüeller totemik nitelikler göstermekte ve bu hususta konuyla ilgili ipuçları sunmaktadır:

Yakutlarda her aile kendine has çığlık, marş, sembol ve lakaba sahiptir. Hatta Yakutların söylediklerine göre onların kadim zamanda simgeleri kartaldır.²³⁴ Bazı Yakut topluluklarının kartalları koruyucu ruh saydıkları tespit edilmiştir.²³⁵ Yakutlar yakında bir kartal gördüklerinde ona et sunarlardı, bazı Yakut aileleri kartalı bir tasvirle vücuda getirerek çadırlarının bir köşesine koyarlar ve kartalın ruhunun bu tasvir içinde bulunduğu inanırlardı. Buryatlar ise köylerinin ya da yurtlarının üzerinde dolaşan bir kartal gördüklerinde süt ve tarasun saçı yaparlardı.²³⁶ Bazı Altay toplulukları kötülüklerden korunmak için -muhtemelen kartal veya baykuş tüyü olmak üzere- kıyafetlerine kuş tüyü takarlardı.²³⁷ Bunun benzer bir örneğini Cengiz Han ile ilgili bir rivayette görmek mümkündür. Rivayet şöyledir:

“Cengiz Han su içmek ister. Kupasının üzerine işlenmiş gümüş doğan devamlı kanat çırpar. Su zehirlidir. Bir dövüş sırasında Cengiz Han’ın atı öldürülür. Askerleri kaçarlar. İmparator bir çalılığın ardına gizlenir. Bir kuş gelip çalılığa konar. Burada olamayacağına inanan düşmanları çalılığa bakmazlar. Bu rivayeti aktaran Ermeni Hayton bu olayın ardından Tatarların Tanrıya şükrettiklerini ve söz konusu puhukuşunu onurlandırdıklarını, bu kuşun tüylerinden birini bulan kişinin bunu kafasına taktığını” anlatır. Rivayette puhukuşunun koruyucu totemik özellik göstermesi, onun tüyünün takılarak kötülüklerden korunacağı inancını doğurmuştur.

Batıdaki Peçenekler hakkında Macar kroniklerinde yer alan bir hikaye oldukça ilginçtir. Efsaneye göre Macarlar göç etmek istedikleri bir bölgede fazla duramamışlardı. Çünkü Peçeneklerin koruyucusu konumundaki kartalların saldırısına uğramışlardı ve birçok Macar bu kuşlar tarafından öldürülmüştü.²³⁸

Manas dövüşte ya da savaşırken göklerde bulutları yararak uçan, onu tüm kötülüklerden koruyan Alp Kara Kuştan yani kartal vardır.²³⁹ Bu efsanedeki koruyucu yırtıcı kuş da muhtemelen totemik bir kökene bağlıdır.

Çeşitli Türk ve müşterek kültürel özelliklere ve bağlara sahip topluluklarda yırtıcı kuşların totemik özelliklerin birçoğunu barındırdığı görülür. Yırtıcı kuşlar hem kamların ritüel danslarında, hem yöresel oyunlarda; hem de Orta Asya-Sibirya’daki

²³⁴Roux, *Orta Asya’da Kutsal...*, hayvanlar, s.124.

²³⁵İnan, *Şamanizm Materyalle*, s.119.

²³⁶Roux, *Orta Asya’da Kutsal...*, s.189-190.

²³⁷Roux, *Orta Asya’da Kutsal...*, 163.

²³⁸Divitçioğlu, s.38.

²³⁹*Manas Destanı*, s.48.

ve Anadolu'daki yörelerdeki efsanelerde koruyucudur. Böylece eğer iptidai çağlarda yaşamış Türk kabilelerinde totemler mevcut olmuşsa, yırtıcı kuşların da totem olma ihtimali mevcuttur. Ancak ne yazık ki bu düşünceyi kanıtlayacak kuşkusuz kanıtlar bulunmamaktadır. Bizler de ancak tarihi süreçte dünyanın her yerinde dağılmış bu kültürel kalıntıların sunduklarıyla yetinmeye ve çıkarımlar yapmaya mecburuz.

Ongun etimolojik olarak Moğolca bir kelime olup Çağataylılar bu kelimeyi alarak damga, ayırıcı belge anlamında kullanmışlardır.²⁴⁰ Moğollarda ongun denilen, keceden, ağaç kabuklarından ve birtakım paçavralardan yapılan oyuncaklara benzer, duvarlara ya da sırıklara asılan, saçılar saçılarak, ağızlarına yağlar sürülerek ritüeller yapılan putların olduğuna dair etnografik bilgiler ışığında daha isabetli hükümler verilebilir.²⁴¹ Anlaşıldığı üzere ongun kelimesi Moğollarda toteme yakın bir anlamdadır. Tarihi süreçte kültürel ve siyasi etkileşimle bu kelime Türklerin diline geçmiştir. Ancak dinsel ve kültürel farklar sebebiyle anlam kayması yaşayarak Türklerin dilinde “sembol” anlamını taşımıştır. Yani ongun ve totem kavramlarının karıştırılması tamamen bir anlam kaymasının sonucudur diyebiliriz.

2.1.2. Yirmi Dört Oğuz Boyu ve Ongunları

“Oğuz” kelimesinin etimolojisi hakkında günümüze kadar birçok görüş ortaya atılmıştır: Berezin ve P. Pelliot Oğuz'un “ağız sütü” anlamında kullanıldığı dolayısıyla ilk insan anlamını da taşıdığını savunmuştur. S. Tolstov, Oğuz kelimesinin “ögüz”den türeyip nehir manasına geldiği görüşündedir. Marquart'a göre Oğuz, insan/ kişi anlamına gelirken; Budberg'e göre boynuz anlamını ihtiva etmektedir. L. Bazin ve D. Sinor ise Oğuz'un öküz anlamında olduğunun savunucularıdır.²⁴²

Kafesoğlu, Nemeth'in nazariyesini benimsemiştir. Nemeth'in görüşüne göre “ok”, kabile demektir. “-z” ise çoğul anlam katmaktadır, dolayısıyla “ok+uz” “kabileler” anlamına gelmektedir. Kafesoğlu'na göre bu görüş sadece dilbilimsel değil Türk siyasi ve sosyal hayatına da uyumludur. Öte yandan bu kelimenin

²⁴⁰İnan, **Şamanizm Materyaller**, s.44.

²⁴¹İnan, **Şamanizm Materyaller**, ss. 42-45.

²⁴²Fuzuli Bayat, “Uz-Ğuz-Oğuz Kavim Adının Etimolojisi”, **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, Cilt:1, Sayı:3, Çorum, 2004, s.72.

karşılığının Çin kaynaklarında da “*kabileler*” olarak yer alması da destekleyici niteliktedir.²⁴³

Sümer, “*ok*” kelimesinin eski anlamının “*kabile*” olduğunun bilindiğini söylemektedir ve Batı Gök Türk devletinin on boya ayrıldığı, bu on boyun “*on-ok*” olarak adlandırıldığı, Oğuzların ise “*Boz-ok*” ve “*Üç-ok*” olarak iki kola ayrıldığı örneklerini vererek Nemeth’in görüşünü kabul etmektedir.²⁴⁴

Oğuzların varlığı hakkındaki en eski bilgi, Barık (Barlık?) Irmağı kıyısında bulunan bir Yenisey yazıtından rastlanmaktadır. “*Altı Oğuz (uguş) bodunda*”²⁴⁵ ibaresiyle Oğuzların bu bölgedeki varlığından haberdar oluyoruz. Yenisey yazıtlarının muhtemel olarak 7. yüzyıl civarında yazıldığı tahmin edilmektedir.²⁴⁶ Bu da Oğuz adına ilk defa Gök Türkler döneminde rastlandığı anlamına geliyor.

Oğuzlara dair daha kapsamlı bilgiler, II. Gök Türk (Kutlug Devleti) devrindeki yazıtlardan elde edilmektedir. Bilge Kağan ve Tonyukuk yazıtlarında onların varlığına ve teşekkürlerine dair bilgiler mevcuttur. Bu siyasi topluluklardan söz konusu yazıtlarda kimi zaman “*Dokuz-Oğuz*” kimi zaman da yalnızca “*Oğuz*” olarak bahsedilmiştir. Onlara “*Dokuz-Oğuz*” denilmesinin nedeni muhtemelen dokuz boydan mürekkep bir siyasi teşkilat olmalarından kaynaklanmaktadır. Kutlug Devleti etkin bir siyasi varlık gösterdiği sırada Oğuzların (Dokuz-Oğuzlar) Tula boylarında yaşadığı ve muhtemelen Ötüken havalisini de ellerinde tuttuklarını anlaşılmaktadır.²⁴⁷ Nitekim Tonyukuk’un idare ettiği iki bin kişilik orduyla savaşan altı bin kişilik Oğuz ordusu İnekler Gölü savaşında yenilmiş, pek çoğu savaş meydanında ölmüş ve kitleler halinde, bu bölgede yükselen II. Gök Türk siyasetine dahil olmuşlardı.²⁴⁸

Zayıflayan Gök Türk hakimiyetinin Uygurlar tarafından yıkılmasından sonra Dokuz Oğuzlar Uygurlara entegre olarak yaşamışlar hatta o derece özdeşleşmişlerdir ki İslam müellifleri Uygurları “*Toguz Guz*” şeklinde anmışlardır. Kaynaklardaki bilgilerin ışığında Dokuz Oğuzların daha sonra batıya göç ettikleri ve “*Oğuz*” adıyla anıldıkları anlaşılmaktadır. Taberi, Dokuz Oğuzların Batı bölgesinde 800’lerde bir akın yaptıklarını yazmaktadır.²⁴⁹ Oğuzlar, Uygurlardan ayrılarak halife Mehdi (775-

²⁴³Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, s.144.

²⁴⁴F. Sümer, **Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları**, Ankara Üniversitesi Dil-Tarih ve Coğrafya Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 1972, s.1

²⁴⁵Yıldırım ve diğerleri, s.32.

²⁴⁶Sümer, s.3.

²⁴⁷Sümer, s.5-7.

²⁴⁸Ahmet Taşağıl, **Kök Tengri’nin Çocukları**, Bilge Kültür Sanat Yayıncılık, 6. Baskı, İstanbul, 2015, s. 336.

²⁴⁹Sümer, s.23-24.

785) zamanında Maveraünnehir'e yerleşmişlerdir. Yani görünen o ki Oğuzlar 8. yy sonları 9. yy ilk çeyreğinde Sir-Derya havalisine doğru harekettedir.

8. ve 9. yy'da batıya doğru hareketlenen Oğuzların boylar federasyonu halinde teşkilatlandıkları önemli bir zaman aralığı olmuştur. Bu siyasi teşekkül 9. yy sonu 10. yy başında Sır-Derya Oğuz Yabgu Devleti olarak tarih sahnesinde yerini almaktadır²⁵⁰.

10. ve 11. yüzyıllarda Müslüman olan Oğuzlara, Müslüman olmayanlardan ayırmak için “*Türkmen*” denilmiştir. Bu adı Oğuzlar uzun bir süre kabul etmemişlerdir. Ancak 13. yy'da Türkmen adı neredeyse bütünüyle Oğuz kelimesinin yerine kullanılmaya başlanmıştır.²⁵¹

Müslüman olan Oğuzlar; Selçuklular, Osmanlılar gibi dünya tarihinde pek mühim rol oynamış imparatorlukları ve sayısız beylikleri vücuda getirmişlerdir. Günümüzde Türkiye, Azerbaycan, Türkmenistan ülkeleri başta olmak üzere İran, Irak, Suriye devletlerinde de çok sayıda Türkmen bulunmaktadır. Avrupa'da ise Hristiyanlaşmış Gagavuz Türkleri, Oğuzların günümüzdeki kalıntılarındanır.

Eski Türklerin sosyal yapısını küçükten büyüğe: oğuş (aile), urug (aileler birliği), bod (boy), bodun (boylar birliği), il (devlet) şeklinde ifade etmek mümkündür.²⁵² Yani bozkırlı konar-göçer Türkler, küçük zincir halkaları gibi bir araya gelerek kısa sürede ciddi bir siyasi yapı vücuda getirebiliyorlardı. Ancak bu avantajın yanında dezavantaj olarak kısa sürede kopabiliyorlar ya da dağılıp yeni küçük birlikler kurup, bölünebiliyorlardı. Bu siyasi halkaların politik mahiyetteki en önemli unsuru şüphesiz “*boy*”dur (bod). Boyların başında siyasi bir lider olarak da “*boy beyi*” bulunurdu. Boyların her birinin federe olarak kurulmuş olan Türk devletlerinin yapı taşı addedilerek mühim rol taşıdığı şüphesizdir.

Oğuzların siyasi ve sosyal yapılarında da boy her Türk topluluğunda olduğu gibi oldukça etkindir. Kaşgarlı Mahmud ve Reşideddin, Oğuzların boy teşkilatları hakkında etraflıca bilgiler için temel kaynağı teşkil etmektedir. Her iki müellif de Oğuzların 24 boydan meydana geldiğini söylemektedir.²⁵³ Ancak Kaşgarlı, yalnızca 22 boydan bahsetmiş ve 21 boyu tamgalarıyla (boy sembolü) birlikte listelemiştir. Reşideddin ise 24 boyu da tam olarak detaylıca listelemiştir.

²⁵⁰S. Grigoreviç Agacanov, **Oğuzlar**, (Çev.Ekber N. Necef- Ahmet Annaberdiyev), Selenge Yayınları, 6. Baskı, İstanbul. s.191-192.

²⁵¹Sümer, s.51.

²⁵²Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, s.219.

²⁵³Agacanov, s.153.

Kaşgarlı, 22 Oğuz boyunu: “*Kınık, Kayı, Bayındır, Yıva, Salur, Afşar, Begdili, Bügdüz, Bayat, Yazır, Eymür, Kara Evli, Alka Evli, İğdir, Yüregir, Ula Yontlug, Döger, Peçenek, Çuvuldar, Çepni ve Çarukluk*” olarak sıralamıştır. Ancak Çarukluk boyunun “*tamgası belli olmadığı için ve sayıları az olduğu için*” liste içinde göstermemiş ayrıca bahsetmiştir.²⁵⁴

Reşideddin ise 24 Oğuz boyunu Bozok ve Üçok olarak iki kola ayırmış, boyların özelliklerini de detaylandırarak listelemiştir. Onun aktardığına göre Bozok koluna bağlı olan boylar Oğuz’un üç büyük oğlundan meydana gelirken; Üçok olarak anılan koldaki boylar Oğuz’un üç küçük oğlundan ortaya çıkmıştır:

Bozoklar (Kün Han, Ay Han, Yulduz Han): *Kayı, Bayat, Alkavlu Avul, Kara Avul, Yazır, Döger, Durdurga, Yapurlı, Avşar, Kızık, Begdili, Karkın*’dır.

Üçoklar (Kök Han, Tag Han, Tengiz Han): *Bayandur, Becene, Çavuldur, Çepni, Salur, Eymür, Alayutlu, Ürügür, İğdir, Bügdüz, Yıva, Kınık*’tır.²⁵⁵

Kaşgarlı’nın 11. yüzyılın ikinci yarısında aktardığı Oğuz boy adlarının daha sonra Ortaçağ müellifleri Reşideddin ve Fahrü’-d-din Merverudi’nin eserlerine konu olduğu görünmektedir. Ek olarak Yazıcıoğlu, Neşri, Ebul Gazi ve diğerlerindeki listelerde Reşideddin tesiri açıkça ortadadır.²⁵⁶

Bozok adı efsaneye göre yayın kırılarak ‘bozulmasından’ türemiştir. Üçok adı ise yine efsaneye göre “*üç-oktan*” gelmektedir. Bozoklar Reşideddin’e göre daha imtiyazlıdır ve hakim koldur, “*orunlu beyler*” ancak bu koldan seçilebilir.²⁵⁷

Reşideddin Fazlullah, Kaşgarlı’dan farklı olarak her dört Oğuz boyunu içine alan Oğuz’un altı oğlunun her birinin birer onguna sahip olduğundan bahsetmiş ve bu ongunların ne olduğunu da boylarla birlikte listelemiştir.²⁵⁸ Adı geçen ongunların her birisinin avcı-yırtıcı kuş olması dikkat çekicidir. Ebul Gazi de Şecere-i Terakime’inde boylar ve tamgalarla birlikte ongunları listelemiştir. Ancak, Ebul Gazi Oğuz’un oğulları yerine her boyun birer ongunu olduğunu belirterek daha detaylı bir listelemeye gitmiştir. Bu durum da beraberinde daha komplike kuş adlarının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Kaşgarlı’nın bu ongunlardan hiç söz

²⁵⁴Kaşgarlı, *Divânü Lugat-it-Türk I*, s. 56, 57, 58.

²⁵⁵Reşidüddin, Ebul Gazi ve Yazıcıoğlu listeleri için bkz. Ebul Gazi Bahadır Han, *Şecere-i Terakime Türkmenlerin Soy Kütüğü*, (Haz. Zuhâl Kargı Ölmez), Simurg Yayıncılık, Ankara, 1996, ss. 159, 160, 161. , Yazıcızade Ali, *Selçuk-Name İndeksli Tıpkıbasım*, (Haz. Abdullah Bakır), Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, s. 3,4,27, Sümer Oğuzlar, ss. 210, 211, Zeki Velidi Togan, *Oğuzname*, ss. 50, 52.

²⁵⁶Sümer, s. 203.

²⁵⁷Sümer, s.205. , Agacanov, s.155.

²⁵⁸Reşidüddin ve Ebul Gazi listeri için bkz. Sümer, ss. 210, 211.

etmemesi, yalnızca Reşideddin'in ve ardıllarının ongunların varlığından haberdar olması ve Reşideddin'den sonra gelen Ebul Gazi ve Yazıcıoğlu gibi müelliflerin onun tesiriyle eserlerinde bu ongunlara yer vermesi, söz konusu ongunların varlığı konusunda haklı olarak şüpheler doğmasına neden olmuştur. Zira açıkça görülmektedir ki ongunların en eski kaynağı Reşideddin'dir.

Kafesoğlu, “*ongun*” sözcüğünün Moğolca olduğuna, Moğol hakimiyeti öncesindeki Türk kaynaklarında böyle bir kelime olmadığına ve Moğollardan önce Kaşgarlı'nın eserinde aynı tamgaların gösterilmesine karşın ongunların mevzu bahis olmadığına dikkat çekerek bunun bir Moğol tesiri olduğuna dikkat çekmiştir.²⁵⁹

Sümer, Reşideddin'in ongun kuşların “*etinini yenmediğini ve kutsal sayıldığını*” söylemesine vurgu yapmıştır. Reşideddin, bu kelimenin kökünün Türkçe “*oynut*”tan geldiğinden bahsetmiştir. Ancak Sümer; bu iki kelimenin de Oğuzlarca kullanılmadığını belirterek Oğuzlarda bir totem evresinin var olmadığına dikkat çekmekte ve bu durumun eski bir hayat tarzının hatıraları olabileceği çıkarımını yapmaktadır.²⁶⁰

Ögel'e göre bu yırtıcı kuşların adının “*ongun*” olmasına rağmen Oğuzların bu kuşlara yemek sunma ya da saç yaparak ritüel oluşturma gibi eylemleri yoktur. Ögel, böyle kabilelerin bu evrelerini iptidai çağlarda bıraktıklarını ancak ongunların yalnızca sembol olarak, arma şeklinde varlıklarını sürdürdüklerini düşünmektedir.²⁶¹

Reşideddin, Oğuz boylarını sıralamadan önce açıklama yaparken ongunlar için “*azık bolsundan türemiştir, yani kutlu olsun; ongun da kut ve devlet demektir.*”²⁶² demiştir. Avcı-yırtıcı kuş ongunlarının kut ve devlet kelimeleriyle açıklanmasından hareketle bunların birer siyasi ve kültürel boy sembolü olması ihtimal dahilindedir. Eskide kalmış adetler birer siyasi ve kültürel sembol olarak varlığını bir döneme kadar sürdürmüş olmalıdır. Ongun kelimesi ise bir Moğol terimi olarak bu sembolleri ifade etmek için içi boşaltılarak anlam kaymasına uğramış olabilir. Yani ongun kelimesi önceki evrelerde tam anlamıyla bir totemi ifade ediyorken, bu devirde benzerlikten yola çıkılarak aile-boy sembolünü ifade etmek için kullanılmış olması olasıdır.

Yırtıcı kuşlarla avcılığın ve av kuşlarına sahip olmanın, seçkin zümrenin bir faaliyeti olduğu bilinmektedir. Yani yırtıcı kuşlar bir seçkinlik göstergesidir. Yırtıcı

²⁵⁹Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, s.287.

²⁶⁰Sümer, s. 207.

²⁶¹Ögel, **Türk Mitolojisi Cilt I**, s.37.

²⁶²Togan, s. 50.

kuşların en değerli hediyelerden olması da bilinen bir gerçektir.²⁶³ Bahsi geçen her farklı ongunun, karşılık geldiği boyun daha çok yetiştirdiği ya da daha çok ilgilendiği alıcı kuş olması, Oğuz boylarının zamanla sembolü haline gelmesinin de önünü açmış olabilir. Belki de listelenmiş olan her Oğuz boyunun karşılığındaki ongun, boyların yerleştiği coğrafyada daha çok rastlanan yırtıcı kuş türüydü ve o boylarla özdeşleşerek siyasi bir sembol haline gelmişti.

Ongunlar ile ilgili Reşideddin, onu destekleyen Ebul Gazi ve Yazıcıoğlu'nun eserleri dışında hiçbir kaynak olmadığından maalesef ayakları yere sağlam basacak tespitler yapmak oldukça zordur. Ancak söz konusu ongunlar gerçeği yansıtın ya da yansıtmasın detaylıca incelemek daha doğru analizler yapmak için zaruridir.

Reşideddin'de Kün Han'dan türeyen bu dört boyun da ongunu “*şahin*”dir. Moğollar bu kuşa “*laçın*” adını vermişlerdir.²⁶⁴ ve ona göre bilimsel adıyla karşılığı “*falco peregrinus*”tur. Mütercim Asım Efendi, şahin için: “*genel olarak turna avlar*” açıklamasını yapmıştır.²⁶⁵ Yani falco peregrinus'un turna avlayacak kadar büyük olması gerekir ki Falco peregrinus, 108 cm kanat açıklığıyla bir doğana göre nispeten büyüktür.²⁶⁶

Kayı boyunun ongunu “*şunkar*” yani sungurdur. Sungur kelimesi doğan ile eşdeğerdir. Sungur, “*falco*” (doğan) cinsinden tüm yırtıcı kuşlara verilen genel bir addir. Mesela ak-sungur ile ak-doğan aynı kuşlardır.²⁶⁷

Bayat boyunun ongunu “*ükü*”dür. Türkler, ükü olarak baykuşu adlandırmışlardır. Lehçelere göre bu sözcük çoğu zaman küçük baykuşları ifade etmek için de kullanılmıştır.²⁶⁸ Büyük ya da küçük bu kuşun bir baykuş türü olduğu anlaşılmaktadır.

Alka Evli boyunun ongunu “*köykenek*”tir. Bu kelimenin Çağatayca'da “*Muymul*” olarak da adlandırıldığı tespit edilmiştir. Kaynaklarda zor eğitilen bir doğan türü olarak belirtilmesinden dolayı bu kuşun “*falco tinnunculus*” olması ihtimal dahilindedir. Bu doğanın başı ve kanatları mora çalan bir renktedir.²⁶⁹

Kara Evli'nin ongunu “*köbek-sarı*”dır. “*küyenek sarı*” yani küçük sarı kerkenezdir. Bu kuş da Doğangillerden “*falco naumanni*” olsa gerektir.

²⁶³Roux, *Orta Asya'da Kutsal...*, s.109.

²⁶⁴Roux, *Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*, s.380.

²⁶⁵Ögel, *Türk Mitolojisi I*, s.399.

²⁶⁶Michigan State University Michigan Natural Features Inventory, “Falco peregrinus”, <https://mnfi.anr.msu.edu/species/description/10952/Falco-peregrinus>, (04.09.2018)

²⁶⁷Ögel, *Türk Mitolojisi I*, s.387.

²⁶⁸Ögel, *Türk Mitolojisi I*, s.388. Roux, *Orta Asya'da Kutsal...*, s.382.

²⁶⁹Ögel, *Türk Mitolojisi I*, s. 389.

Reşideddin’de Ay Han’dan türeyen dört boyun ortak ongunu ise “*kartal*”dır. Roux bu kuşun bilimsel karşılığının “*vultur monachus*” olduğunu kaydeder.²⁷⁰ Ancak vultur monachus kartal değil bir akbabadır.²⁷¹ Kartal ise Atmacagiller familyasından bir yırtıcı kuş türüdür.

Ebul Gazi’de Yazır’ın ongunu “*turumtay*”dır. Kırgızların yalnızca “*falco vespertinus*” cinsindeki doğanlara turumtay dedikleri bilinmektedir. Kalmukların da turumte dedikleri doğan cinsinin küçüktür. Tüm bu bilgiler ışığında turumtay mora çalan renkte küçük bir doğan cinsidir.²⁷²

Döger’in ongunu “*köçkün*”dür. Bu adda bir kuşa Orta Asya’da rastlanılmamaktadır. Osmanlı sözlüklerinde “*köçgen*” diye bir kuşun varlığından söz edilir, Arapça karşılığı “*parus major*”dur.²⁷³

Yaparlı’nın ongunu “*kargu*”dur. Atmaca cinsinden bir kuş türüdür.²⁷⁴

Dodurga’nın ongunu “*kızıl-karçıgay*”dır. Adından kızıl bir doğan türü olduğu düşünülmektedir.²⁷⁵ Emin olmamakla birlikte bu kuşun kızıl-şahin olan “*buteo rufinus*” olma ihtimali de vardır.²⁷⁶

Reşideddin’e göre Yıldız Han’dan türeyen dört boyun da ongunu “*tavşancıl*”dır. Tavşancıl adı, Ortaçağ Türklerinde kartalın umumi bir adlarından bir tanesidir. Bu kuşun kara-kartal olma ihtimali vardır.²⁷⁷

Ebul Gazi’de Avşar boyunun ongunu “*erkek laçin*”, yani erkek falco peregrinus’tur.²⁷⁸

Kızık boyunun ongununu “*sarıca kuşu*” olarak açıklamıştır. Türkmen Şeceresi’nin bir bölümünde bu kuşun adı geçmektedir. Osmanlıca’da sarı-doğan adlı bir avcı kuşun varlığından söz edilir ki bu da “*buteo*” türündendir. Yani bu kuşun kızıl ve sarı renklerine sahip bir şahin türü “*buteo rufinus*” olma ihtimali vardır.²⁷⁹

²⁷⁰ Roux, *Orta Asya’da Kutsal...*, s.380

²⁷¹ TDK Büyük Türkçe Sözlük, “rahip akbaba”, http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5c0c19fd6df463.59864398, (04.09.2018)

²⁷² Ögel, *Türk Mitolojisi I*, s.390-391.

²⁷³ Ögel, *Türk Mitolojisi I*, s.393.

²⁷⁴ Roux, *Orta Asya’da Kutsal...*, s. 383. , Ögel *Türk Mitolojisi I*, s.391.

²⁷⁵ Roux, *Orta Asya’da Kutsal...*, s.382

²⁷⁶ Ögel, *Türk Mitolojisi I*, s.392.

²⁷⁷ Ögel, *Türk Mitolojisi I*, s.400.

²⁷⁸ Roux, *Orta Asya’da Kutsal...*, s.380. , Ögel, *Türk Mitolojisi I*, s. 393.

²⁷⁹ Ögel, *Türk Mitolojisi I*, s.394.

Begdili'nin ongunu "*bahri*"dir. Osmanlı kaynaklarında bahri kuşunun karşılığı "*deniz doğanı*"dır, yani "*pandion haliaetus*"tur. Gerçekten de denizler ve nehirlerde görülür.²⁸⁰

Karkın boyunun ongun kuşu ise '*sübürktey*'dir. Adından da anlaşılacağı üzere su bürkütü yani su kartalıdır. Deniz doğanının daha büyüğü olduğu aşıkardır.²⁸¹

Reşideddin'de Gök Han kolundaki tüm boyların ongonu sungur olarak da bilinen doğan cinsi kuşlardır. Özellikle akdoğanlara sungur denilmektedir.²⁸²

Ebul Gazi'de Bayındır'ın ongunu "*laçin*"dir. Bu kuş şahin denilen kuş türlerinden biridir.²⁸³

Becene'nin ongunu "*ala toğanak*"tır. Toğanak; doğanın küçültme ekiyle oluşturulmuş bir halidir. Ala-doğan ya da alaca-doğan isimleri Anadolu'da "*falco peregrinus*" için kullanılmıştır. Ala-toğanakın ise bundan daha küçük olması muhtemeldir. Yani bu kuşun küçük bir doğan cinsi olduğu düşünülebilir.²⁸⁴

Çavuldur'un ongunu "*buğdayınk*"tır. Bu kuşun aslında en büyük kartal türü olduğu bir Kırgız atasözünden anlaşılmaktadır. Bu sözde: "*Kuş törüsü Buğdayık*" yani "*Kuşların reisi Buğdayık*" denilmektedir. Kartalın da en büyüğünün "*Aquila helica*" yani Şah-Kartal olduğu bilinmektedir.²⁸⁵ Auila helicanın bir diğer adı da altın kartaldır. Çavuldur boyunun ongonunun Altın Kartal olması kuvvetli bir ihtimaldir. Bu kartala Buğdayık denilmesinin sebebi Buğday rengine kaçan sarı-kahverengi tonlarındaki renklerinden kaynaklı olabilir. Buğdayık'ın altın kartalın belli bir yaşını ifade eden bir ad olarak kullanılmış olması da muhtemeldir.

Çepni'nin ongunu "*hümay*"dır. Ebul Gazi bu kuşun Farsça hüma olan efsanevi kuş olduğundan söz eder. Bu ad, efsanevi bir kuşu ifade etmesinin yanı sıra güncel olarak Kırgız lehçesinde büyük bir kartal türünü ifade etmek için "*kumay*" biçimiyle kullanılıyordu. Bu kuş "*Vulturidae*"dir. Diğer bir adı da kar kuşudur.²⁸⁶

Reşideddin'de Dağ Han kolundaki tüm boyların ortak ongonu üçkuş'tur. Bu kuş bir kartal türü olsa gerektir.

²⁸⁰ Roux, *Orta Asya'da Kutsal...*, s.382. , Ögel, *Türk Mitolojisi I*, s.394.

²⁸¹ Ögel, *Türk Mitolojisi I*, s.395. Roux, *Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*, s.383.

²⁸² Roux, *Orta Asya'da Kutsal...*, s.380.

²⁸³ Roux, *Orta Asya'da Kutsal...*, s.380.

²⁸⁴ Ögel, *Türk Mitolojisi I...*, s. 395.

²⁸⁵ Ögel, *Türk Mitolojisi I*, s.395.

²⁸⁶ Ögel, *Türk Mitolojisi I*, s. 396.

Ebul Gazi’de Salur “*burket*” yani bürküt olarak adlandırılmış kral kartaldır. Bürküt, Orta Asya’da kartalın genel bir adıdır. Ebul Gazi’nin döneminde özel bir kartal cinsini ifade etmek için kullanılmış olabilir.²⁸⁷

Eymür’ün ongunu “*ancari*”dir. Bu kuşun adı net bir şekilde tespit edilememiştir. Delice doğan olma ihtimali üzerinde durulmaktadır.²⁸⁸

Alayutlu’nun ongunu “*yağılbay*”dır. Bu kuş gece çakırdoğanıdır. Moğollar’daki karşılığı ise “*kara-kartal*”dır.²⁸⁹

Üreğir’in ongunu “*bigü*” kuşudur. Gece kuşu olarak bilinen bir yırtıcı kuştur. Adından da hareketle bu kuşun bir baykuş olması kuvvetle muhtemeldir.²⁹⁰

Reşideddin’e göre Deniz Han’dan türeyen Oğuz boylarının ortak ongunu “*çakır*”dır. Bu kuş bilimsel karşılığı “*falco columbarius*” olan “*bozdoğan*”dır.²⁹¹

Ebul Gazi’de İğdir’in ongunu “*karçığay*”dır. Bu kuş erkek çakırdoğanıdır. Güvercin avlamakta kullanılan orta boy bir doğan türüdür. Kırgızlarda ise atmaca-doğan ve şahinler için kullanılan genel bir addir.²⁹²

Bügdüz’ün ongunu “*idelgu*”dur. Bu kuşun italyu yani “*köpekleri alan*” anlamında olduğuna dikkat çeker, ona göre karşılığı “*falco lanariu*”tur. Anadolu’da ötelgü (uşak-kapan) adında bir kartalın yer alması bu kuşun kartal olma ihtimalini desteklemektedir. Aynı zamanda Çağatay lehçesinde Ötelgü kuzu-kartalı denen büyük bir kartaldır. Bu kuşa köpek-kapan, uşak-kapan gibi adlar verilmesi onun zaten bir kartal türü olduğunun işaretleridir.²⁹³

Yiva’nın ongunu “*toygun*”dur. Yaşlı erkek çakırdoğanıdır. Özbekçedeki karşılığı “*kari erkek karciyağ*”dır.²⁹⁴ Bu kuş ile ilgili en geçerli bilgiler Osmanlı ve Kırgız kaynaklarından elde edilebilmektedir. Kırgızca sözlüğündeki karşılığı “*beyaz atmaca*”dır. Osmanlı kaynaklarında bu kuş “*astur palumbarius*” olarak belirtilmiştir.²⁹⁵

²⁸⁷ Ögel, *Türk Mitolojisi I*, s.396.

²⁸⁸ Roux, *Orta Asya’da Kutsal...*, s.382.

²⁸⁹ Roux, *Orta Asya’da Kutsal...*, s.382. , Ögel, *Türk Mitolojisi I*, s. 397.

²⁹⁰ Roux, *Orta Asya’da Kutsal...*, s.382.

²⁹¹ Roux, *Orta Asya’da Kutsal...*, s.380.

²⁹² Ögel, *Türk Mitolojisi I*, s.397. , Roux, *Orta Asya’da Kutsal*, s.382.

²⁹³ Ögel, *Türk Mitolojisi I*, s.398. , Roux, *Orta Asya’da Kutsal...*, s.382.

²⁹⁴ Roux, *Orta Asya’da Kutsal...*, s.382.

²⁹⁵ Ögel, *Türk Mitolojisi I*, s.398.

Kınık'ın ongunu "*cürre karçgay*"dır. Farsça'da cürre kelimesi kuşların erkeği için kullanılmaktadır. Yani bu kuş da erkek çakırdoğan'dır. Açık renkli, güvercin avlayan bir atmaca türüdür.²⁹⁶

Görüldüğü gibi Reşideddin'in belirttiği ongunlar genel kollar olan Oğuz'un oğullarını temsil ettikleri için genel yırtıcı kuş adlarından oluşmuştur. Detaylı alt türleri göstermemektedir. Ancak Ebul Gazi her boya farklı birer ongun listelemiştir. Bu listelemenin detaylı olmasından dolayı yukarıda da incelediğimiz üzere tespiti mümkün olmayan ya da muammalı kuş adlarını aktarmaktadır. Ebul Gazi ongun olarak yalnızca farklı doğan, şahin ya da kartal türlerini listelemekle kalmamış, bu kuşların cinsiyetlerine ve yaşlarına göre de farklı adlarını sunmuştur. Belki de bu sebeple tespiti mümkün olmayan ya da hatalara gebe olan birçok kuş adı ortaya çıkmıştır. Çünkü o dönemde bu av kuşlarının her bir yaşına göre farklı adlar almış olması ve günümüzde bu geleneğin ve adların unutulması muhtemeldir. Örneğin; "*köçken, ancuri, yağılbay, buğdayık, kızıl-karçgay*" kuşlarının günümüzde hangi yırtıcı kuş türüne denk geldikleri hususundaki tespitler oldukça karanlıktır. Bu adlar bahsi geçen türlerin renk, yaş, cinsiyet vb. yönünden farklarını ifade eden adlar olabilir. Ancak günümüze ulaşmamış, unutulmuştur. Kaynaklarda da yeterli derecede yer almadıklarından muammalı analizlere sebep olmuşlardır.

Ebul Gazi'nin, aynı kuş türünü iki farklı boya verdiği tespit edilebilir. Ancak bundaki ayrımı yaş ile yapmıştır. Mesela Deniz Han'ın oğulları olan Yıva ve Kınık'ın ongunları "*karçgay*"dır. Fakat Yıva'nın ongunu yaşlı erkek karçgay (toygun) iken Kınık'ın ongunu erkek karçgaydır. Yani Yıva'nın ongunu yaş olarak daha büyüktür. Yıva'nın yaş olarak Kınık'tan daha büyük olması bu hususta oldukça dikkat çekicidir. Ebul Gazi'nin yaşça büyük olan boya yaşça büyük olan kuşu göstermesi bu düşünceyi destekleyecek nitelikte bir örnektir. Ancak cinsiyetleri belirterek göstermesinin nedenini açıklayacak ya da fikir belirtecek kadar ipucu mevcut değildir.

Yukarıda açıklanan yırtıcı kuş ongunları aşağıdaki tabloda tasnif edilmiştir.

²⁹⁶Roux, *Orta Asya'da Kutsal...*, s.382. , Ögel, *Türk Mitolojisi I*, s.399.

Tablo 1: Yırtıcı Kuş Ongunları

BOYLAR	ONGUNLAR		
	Ebul Gazi	Yazıcıoğlu	Reşideddin
KAYI	ŞUNKAR	ŞAHİN	ŞAHİN
BAYAT	ÜKİ	ŞAHİN	
ALKA EVLİ	KÖYKENEK	ŞAHİN	
KARA EVLİ	KÖBEK SARI	ŞAHİN	
YAZIR	TURUMTAY	KARTAL	KARTAL
DÖGER	KÖÇKÜN	KARTAL	
DODURGA	KIZIL KARÇIGAY	KARTAL	
YAPARLI	KARGU	KARTAL	
AVŞAR	LAÇİN (ERKEK)	TAVŞANCIL	TAVŞANCIL
KIZIK	?	TAVŞANCIL	
BEGDİLİ	BAHRİ	TAVŞANCIL	
KARKIN	SÜBÜRKTEY	TAVŞANCIL	
BAYINDIR	LAÇİN	SUNGUR	SUNGUR
PEÇENEK	TOGANAK	SUNGUR	
ÇAVULDUR	BUGDAYINK	SUNGUR	
ÇEPNİ	HÜMAY	SUNGUR	
SALUR	BURKET	UÇKUŞ	UÇKUŞ
EYMÜR	ANCARI	UÇKUŞ	
ALAVUTLU	YAGILBAY	UÇKUŞ	
YÜREGİR	BAYKU	UÇKUŞ	
İGDİR	KARÇIGAY	ÇAKIR	ÇAKIR
BÜGDÜZ	İDELGU	ÇAKIR	
YİVA	TOYGUN	ÇAKIR	
KINIK	ÇARÇIGAY	ÇAKIR	

Kaynak: Zeki Velidi Togan, **Oğuz Destanı**, Enderun Yayınları, İstanbul, 1982 ve Faruk Sümer, **Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları**, Ankara Üniversitesi Dil-Tarih ve Coğrafya Yayınları, Ankara, 1972 eserlerinden alınan bilgiler derlenerek tarafımda oluşturulmuştur.

Oldukça kısıtlı kaynaklar ışığında ulaşılan bilgilerle yirmi dört Oğuz boyunun ve Oğuz'un oğullarından oluşan ana kolların belirtilen ongunlarının bazılarını net bir biçimde tespit edip yorumlayabilsek de maalesef yukarıda bahsettiğimiz nedenlerle kimi kuş adları hala muamma içerisinde açıklanarak karanlıkta durmaktadır.

2.2. KİŞİ VE YER ADLARINDA YIRTICI KUŞLAR

2.2.1. Türklerde Ad Verme Geleneği

Türkler için ad vermek, ritüel mahiyetinde olan köklü, uzun soluklu ve elzem bir gelenektir. Söz konusu geleneğin uzun soluklu olmasının nedeni bu işlemin, dünyaya gelmiş bir kişinin eylemleri ve yaşıyla paralel gelişmesinden kaynaklanmaktadır. Esasen ad konulmaktan çok kazanılmaktadır. Yani aslında bir Türk, adını eylemleriyle kendi koymaktadır.

Tarihte birçok örneğinin mevcut olduğu gibi özellikle oğlan çocuklarının birden fazla adı olmuştur. İlk ad geçici bir çocukluk evresi adıdır. Yani çoğunlukla kalıcı olacak adın kazanılacağı zamana kadar ki evrede kullanılan addır, bu ada “*oğlan adı*” denir.

Oğlan adı, çocuk yeni doğduğunda gerçekleşen fiziksel ya da mistik bir işaret olarak algılanan bir olay, herhangi bir ziyaret ya da çocuğun yüzü veya farklı özellikleriyle ilişkisi kurulan bir obje, bitki ya da hayvan olabilirdi. Örneğin: Cengiz Kagan’ın oğlan adı olan Temuçin, daha önce esir alınmış fakat sonra kurtarılarak obaya getirilmiş saygın ve soylu bir kişinin adıdır, “*Demir+ci*” anlamına gelmektedir.²⁹⁷

Asıl ad kazanıldığında bu ad geçmişte kalır. Kazanılan asıl ada ise “*erlik*”, “*er*” ya da “*erkeklik*” adı denir. Erlik adının kazanılması için tabii olarak kendini gösterecek eylemlerde bulunabilecek yaşta olunması gerekirdi. Yani bir Türk; savaş, av, geleneksel oyunlar vb. etkinliklerde bir başarı elde eder ya da o etkinliğe damga vuracak bir fiili gerçekleştirir, buna göre ad kazanırdı. Gerçekleştirilen bu eylem veya başarı da çoğu zaman adın direkt olarak konusunu teşkil edecektir. Bahsettiğimiz bu kriterlerin daha çok erkekler için geçerli olduğu, tarihi kaynaklarda takip edilmesinin daha mümkün olduğunu söylemek yerinde olacaktır.

Altaylar’da çocuk doğduktan ilk üç ay sonra geçici olarak bir ad verilir bu ilk ada da “*İğreti ad*” denilirdi ki bu ad “*oğlan adını*” karşılamaktadır. Çocuk büyüyüp; yük, yay çekecek ve ok atacak yaşa gelince de “*Asıl ad*” denilen ikinci,

²⁹⁷Tuncer Gülensoy, Türklerde “Ad Verme Geleneği” ve “Hektor”, **Milli Folklor Dergisi**, Sayı:22, 1994, s.6.

kalıcı olacak olan er adı verilirdi. Bazı Oğuz grupları ise er adını almadan önce çocuklara ad koymaz onlara “*Adsız*” derlerdi.²⁹⁸

Örneğin: Temuçin, Camuha ile ittifak edip Merkitleri büyük yenilgiye uğratmış ve bu savaştan liderlik vasfıyla itibar sahibi olarak ayrılmıştır. Birkaç ilahi işaret ile de onun liderliğinin meşruiyeti sağlanmış ve Temuçin’in etrafında birçok meşhur boy beyi toplanmıştır. Erlik adı olan “*Çinggis*” adı bu vesileyle ona verilmiş ve o Kağan ilan edilmiştir.²⁹⁹

Dirse Han’ın oğlu, herkesin meydanlarda çekindiği bir boğa ile yumruklar vurarak güreşmiş ve en sonunda onu yere serip başını keserek canını almıştır. Orada bulunan Oğuz beyleri sevinerek Dede Korkud’u ona er adı vermesi için çağırılmışlardır. Dede Korkud: “*Bayındır Han’ın Ak meydanında bu oğlan savaş etmiş, bir boğa öldürmüş, senin oğlunun adı Boğaç olsun, adını ben verdim, yaşını Allah versin.*”³⁰⁰ demiştir. Bahsedildiği gibi boğa ile güreşip kahramanlık gösteren oğlan er adını almaya hak kazanmış ve kahramanlığı ile alakalı olarak “*Boğaç*” adını almıştır. Yine aynı eserde Kazan Bey: “*Dayım Aruz’u gördüm. Baş kesmiştir, kan dökmüştür, çuldu (ganimet) almıştır, ad kazanmıştır.*”³⁰¹ diyerek ad kazanmaktaki “*kahramanlık*” kriterlerini vurgulamıştır.

Manas’ın oğlan adı Çong Cindi’dir. Efsaneye göre Manas, altı yaşına geldiğinde boyu uzamış ve zaten daha önce yılanları ısırarak, “*öküz kadar taşları*” kaldırmak, bir tulum kımızı tek seferde içerek kendini insanlara kanıtlamıştır ve artık er adı olan Manas ile çağrılmak istemektedir.³⁰² Ancak burada istisnai bir durum söz konusudur. Çünkü Manas adı ona daha evvel verilmiştir, yani Manas erlik adını herhangi bir kahramanlık göstermeden önce almıştır, fakat görülüyor ki bu adı hak etmeden kullanması mümkün olmamış, geçici bir oğlan adı verilmiştir. Kendini kanıtladıktan sonra da bu adı kullanmaya başlamıştır.

Bir Yenisey yazıtında: “*Oğlan atım çuvuç ınal [er]te adım Kümüül Öge.*” (Çocukluk adım Çuvuç Inal, erkeklik adım kümül ögedir (dir)³⁰³, yazmaktadır. 1889 yılında bir kurganda bulunan bengütaşa ise: “*Tanylarım er atım yok <ü>çün*”

²⁹⁸Orhan Acıpayamlı, “Türklerde Ad Koyma Folklorunun Morfolojik ve Fonksiyonel Yönlerden İncelenmesi “ **IV. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Bildirileri Gelenek Görenek ve İnançlar**, Kültür Bakanlığı Halk Kültürlerini Araştırma ve Geliştirme Genel Müdürlüğü Yayınları , Ankara, 1992, Cilt:4, s.11.

²⁹⁹Moğolların Gizli Tarihi, s.58

³⁰⁰Dede Korkut Hikayeleri, s.17-18.

³⁰¹Dede korkut Hikayeleri, s.98.

³⁰²Manas Destanı, s.20.

³⁰³Yıldırım ve Diğerleri, s.119.

yeti aşnuki eşim taş <u>ru tiki.(Taylarım. (önceleri) erkeklik adım olmadığı için yedi eski eşim, dostum taş(a) yazıp dikti(ler)”, ve “Er atım yula ben er erdemim okuz esizim eliğin kagadaşım esizim.(Erkeklik adım Yula’dır. Erkeklik kahramanlığım ? ne yazık! Elli akrabam (ile), ne yazık!)”³⁰⁴ cümleleri dikkat çekmektedir. Her iki yazıtta görüldüğü üzere -ki diğer birçok yazıttan da tespit edilebilir-; “oğlan” ve “er” adı olarak iki isim türü geçmektedir. Yani oğlanken geçici süre kullanılan ad unutulmuş veya bir kenara atılmış değildir. Öte yandan er adının henüz olmadığı süreçten de bahsedilmiş ve hatta er adının kazanıldığı kahramanlığa da vurgu yapılmıştır.

Ad koyma geleneğindeki belirleyici motifler yukarıda bahsedilenlerle sınırlı değildir. Önemli diğer ana motiflerden birisi de “Ak sakal” olarak tabir edebileceğimiz itibar sahibi, sözü geçen tecrübeli bir ihtiyardır. Bu saygın ve kutlu karakter ritüelin bir kısmında ortaya çıkar ve adeta ad, çocuğu kutsarcasına bu önemli kişi tarafından verilirdi. Bu durum da Türklerin adlara verdiği ehemmiyetin efsanelerden yansıyan en belirleyici noktalarından birisidir. Anlaşılacağı üzere ad, öyle her sıradan kişinin verebileceği ve kolayca kazanılabilen bir şey değildi.

Cakıp Bay, dostlarından oğluna ad vermeleri için bir talepte bulunmuştur, ancak hiçbir şekilde ona uygun ad bulunamayarak herkes şaşırıp kalmıştır. Tam bu sırada içeri “ak sakallı, ak külahlı” gizemli bir ihtiyar girer. Bu ihtiyar bir sürü iyi dilekte bulunarak çocuğa Manas adını verir. Tabi gizemli ihtiyar daha sonra bir anda kayboluverir.³⁰⁵ Boğaç’ın ad kazanmasında da ak sakallı karakter olarak Dede Korkud çağrılmış ve o da güzel temennilerde bulunarak ona uygun adı vermiştir.

Günümüz Anadolusunda, efsanelerde yer alan bahsettiğimiz ad koyma geleneğindeki ak sakal karakteri çoğu yörede İslami figürlerle değişik bir boyut kazansa da varlığını sürdürmektedir. Ailenin yaşlı ve tecrübeli büyüğü ya da itibarlı kişisi ak sakal karakteri olarak çocuğa ad koyar. İslami bir tema ile bebeğin sağ kulağına ezan okunarak ad konur. Bu ezan adına “Kütük” veya “Has” adı da denilmiştir.³⁰⁶

Türk topluluklarının efsanelerinde, yazıtlarında, farklı coğrafyalardaki 21. yy kültürel hayatında dahi tespit edilebilen köklü ve aşamalı bir ad koyma geleneğinin varlığı kesin biçimde ortadadır.

³⁰⁴Yıldırım ve diğerleri, s. 109-110.

³⁰⁵Manas Destanı, s.19.

³⁰⁶Acıpayamlı, IV. Milletler Arası Türk Halk..., s.11

2.2.2. Hayvan Adı Alma Kültürü

Bozkır kökenli kavimlerden oluşan Türklerin, eski inançlarının ve kültürlerinin steplerdeki yaşam tarzına göre şekillendiği aşıkardır. Arkeolojik veriler de bu kültürün çeşitli evrelerde antik zamana kadar gittiğini göstermektedir. Bozkırın temel unsurları olan step hayvanları Türklerin ad almalarında belki de en önemli konuyu oluşturmaktadır. Zira Türkler içinde buldukları bu zor koşullara sahip coğrafyada, doğayla iç içe yaşayarak, avlanarak, savaşarak hayvanları yakından inceleme imkanı bulmuş ve onların kabiliyetlerini erken dönemlerden itibaren hayranlıkla takip ederek sanatlarına, kültürlerine, inançlarına yansıtmışlardır.

Tarihi kaynaklar ve efsanelerin ışığında Türklerin aldıkları hayvan adlarını göz önünde bulundurursak bu canlıların çoğunlukla bozkırın avcı-yırtıcı özellikleri yüksek olan hayvanları ya da güç olarak Türkleri etkilemiş hayvanlar olduğu hemen ayırt edilmektedir. Tabi bahsi geçen adların ekseri erkekler için tercih edildiğini dile getirmeye çok da ihtiyaç yoktur.

Genellikle bozkırın kişi adı için tercih edilen hayvanları pars, kurt, boğa, yırtıcı kuş vb. hayvanlardır. Türk topluluklarının bu hayvanları ad olarak seçmelerindeki birinci amil şüphesiz onların üstün avcı kabiliyetleri ve güçlü, dayanıklı fiziksel yapılarıdır. Türkler yaşamsal faaliyetler açısından bu hayvanların özelliklerini kendilerine örnek görmüşlerdir denilebilir. Onların bu hayvanlarla kendilerini özdeşleştirmemeleri için hiçbir neden yoktur. Çünkü oldukça fazla ortak yönleri vardır. Mesela Türkler ile bahsettiğimiz bozkır hayvanları hemen hemen aynı av hayvanlarını avlamakta ve aynı coğrafyada yaşamaktadırlar. Avcılık, Türkler için savaş pratiği olması açısından hayatidir, bu durum step yırtıcıları için de geçerlidir. Dolayısıyla yırtıcıların doğal seçilimle elde ettikleri üstün avcılık yetenekleri ve silahları, onları Türklerin imrendiği ustaları haline getirmiştir.

Türk topluluklarının muhtelif efsanelerindeki önemli karakterlerin adlarında, kaynaklarda geçen, gerçekte yaşayıp tarihe damga vurmuş önemli komutanların, şahsiyetlerin, hükümdarların adlarında bu hayvanların izlerine rastlamak ve konu kapsamında örneklendirmek mümkündür.

Türklerin en eski efsanelerinden olan Oğuz Kağan efsanesinin baş kahramanı olan Oğuz'un adının anlamı hakkında birden çok nazariye vardır. Bunlardan birisi de Oğuz kelimesinin "Öküz" olduğu yönündeki görüştür. L. Bazin, A. Bernştam, D. Sinor gibi önemli isimler, Oğuz sözcüğünün "Öküz"den geldiği konusunda

birleşmektedirler. Bu kelimenin halk etimolojisinde daha çok karşılık bulduğu görüşü hakimdir. F. Bayat da Oğuz kelimesinin boğa (Öküz) ile ilişkilendirmektedir. Tabii öküz kelimesinin 'boğa'dan daha eski olduğuna dikkat çekerek, bu sözcüğün eski kullanımının günümüzdeki anlamından farklı olarak "koşuk" anlamında olmadığını belirtmiştir.³⁰⁷

Bu görüşün temsilcilerinden olan D. Sinor ise Oğuz kelimesinin bazen öküz bazen de boğa anlamında olduğunu söylemektedir. Sinor, Yakutça'da oguz kelimesinin anlamının öküz olduğunu belirterek bu kelimenin Altaik öküz kelimesinin kalınlaşarak değişime uğramış hali olduğunu düşünmektedir.³⁰⁸

Erzurum'da yer alan, 12. Yüzyıl Türk mimarisini yansıtan³⁰⁹ Emir-Saltuk kümbetinin üzerindeki boğa başı ve erkek insan başının birlikte işlenmesi de bu bağlamda düşündürücüdür.

Oğuz Kağan Destanı'nın Uygur nüshasında Oğuz'un ayaklarının "Öküz ayağına" benzetilmesi ve bir boğa tasvirinin yer alması da konuya ilişkin işaretlerdendir.³¹⁰ Yani, Oğuz Kağan'a Oğuz adının öküz (boğa) gibi güçlü olmasından yola çıkılarak verildiği düşünülebilir. Nitekim efsanede Oğuz'un gücü sürekli olarak vurgulanmıştır. "Boğa" da daha ileriki dönemlerde verilen adlar için yırtıcı olmayan ama güç belirten adlardan bir tanesi olmuştur.

Yırtıcı hayvanlarının kişi adı olarak verilmesindeki örnekler Türk topluluklarının hemen hemen hepsinde rastlanmaktadır:

Büyük Selçuklu Devleti'nin temellerini atan Selçuk Bey'in büyük oğlunun Türkçe adı Arslan'dır (Yabgu). Malazgirt zaferinin mümessili ünlü Selçuklu sultanının adı Alparslan'dır. Arslan adının ve türevlerinin güç-hakimiyetle ilgili olarak verildiği ortadadır ve tarihte çokça örneği mevcuttur. Yine arslan gibi bir yırtıcı olan pars da Türklerin ve bozkırlı kavimlerin dikkatini çekmiş bir hayvandır. Bu hayvanın da muhtelif biçimleri erkek adı olarak verilmiştir. Barsbay, Baybars, Barstegin, Karabars, Oğulbars bu hususta verilebilecek örneklerden birkaçıdır.

Börü (kurt) de Hunlardan itibaren Türkleri etkilediği gözlemlenmiş bir yırtıcı hayvandır. Doğal olarak erkek adlarında o da tercih edilmiştir. Örneğin: Böri, Böri

³⁰⁷ Bayat, "Uz-Ğuz-Oğuz", s.71-72.

³⁰⁸ Ahmet Bican Ercilasun, "Oğuz Adının Etimolojisi", **Oğuzlar: Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri, 5. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü**, Ankara, 2015, s.18.

³⁰⁹ Ayşe Denknalbant, Üç kümbetler, **DİA**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt:42, 2012, ss.276-277.

³¹⁰ Bang ve Rahmeti, s.165.

Tekin, Böri-bars³¹¹ tarihte kullanılan adlardandır. Öte yandan Kırım Tatarlarında Kurtseyit, Kurtosman, Kurtali gibi adlar verilmektedir.³¹²

İki farklı hayvanın isminin birleştirilerek yeni bir kişi adı yapıldığının da örnekleri mevcuttur: tay-boğa, bars-boğa ... Bundan ayrı olarak hayvan adına bir nesne ya da farklı bir sıfat eklenerek yeni bir kişi adı oluşturma geleneği de vardır: Mengü Bars, Esen Boğa, Temür Boğa vb. bu durumun, kişiye birden çok farklı özelliği atfetmek adına ortaya çıktığı düşünülebilir.³¹³

2.2.3. Yırtıcı Kuş Adı Alma Kültürü

Yırtıcı kuşların, Türklerin, idari, siyasi ve dini kültürlerinde ne ölçüde önemli olduğu ortadadır. Tüm bu etkenler bu kuşların adlarının kişi adı olarak kullanılmasını yaygınlaştırmıştır.

Türklerin özellikle doğan çeşitlerini kendileriyle özdeş biçimde algılayıp kişi adı olarak kullanmalarına tarihi kaynaklarda sıkça rastlanmaktadır. Zira yırtıcı hayvanların genel anlamda avlanma ve savaş manevralarındaki özellikler Türkler ile benzeştirilmektedir. Yırtıcı kuşlar tam da bu noktada diğer yırtıcılardan bir adım öne çıkmaktadır. Zira yırtıcı kuşların Türklerle daha çok özdeşleştirildiklerini efsanelerden de ayırt etmek mümkündür.

Manas'ın Tulus ile olan savaşında alana "*Ak sungur kuşu gibi bağırarak*" girdiği söylenmektedir. Yine Manas'ın Çinliler ile olan savaşında Akbalta'nın "*zırhını giyip beyaz kartal gibi bağırıldığı*" aktarılmaktadır.³¹⁴ Buna ek olarak Kalmuklar ile olan savaşta Manas'ın kendi tarafından ölen yiğitlerini atları ve eğerleri ile birlikte defnettikten sonra, kara bir taşın üzerine onlar için "*Altay'ın şahinleri, uçup gelip, bu ışıklı alana beraber kondular.*"³¹⁵ yazdırması savaşçılık özellikleri hususunda doğanlarla ne derece özdeşleştiğini göstermesi bakımından oldukça önemlidir.

³¹¹Osman Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti**, Ötüken Neşriyat, Baskı:17, İstanbul, 2014, s.127, 103, 159.

³¹²Bülent Gül, "Kırım-Tatar Türklerinde Kişi Adları", **Türkbilig Dergisi**, Sayı:2, 2001,s.59.

³¹³Roux, **Orta Asya'da Kutsal**, 252-253.

³¹⁴**Manas Destanı**, s.80, 92.

³¹⁵**Manas Destanı**, s.38.

Cengiz Han ordusuyla Naymanlar'a karşı savaştayken, Camuha, Nayman lideri Tayang-Han'a savaş alanındaki Cengiz'i işaret ederek: “*Dostum Temuçin'in aç doğan gibi tükürüklerini saçarak geldiğini görmez misin?*”³¹⁶ demiştir.

Kaşgarlı Mahmud'un, eserinde aktardığı bir söz aynen şöyledir: “*Kuş Kanatın er atın*”³¹⁷: Yani bir kuş için kanat ne kadar önemliyse, savaşçı için de at o kadar önemlidir. 1044 yılında Anadolu'daki Oğuz akınlarına şahit olan çağdaş bir müellif olan Aristakes: “*Türkistan'dan kartal gibi süratli atlara binmiş ordular zuhur etti.*”³¹⁸ diyerek Türkleri tasvir etmiştir. Aristakes'in bu tasviri Kaşgarlı'nın aktardığı sözü düşündürmektedir. Türklerin atları onların kanatları veya üzerlerine bindikleri kartalları gibidir. Böylece onlar atlarla bütünleştiklerinde; manevralarıyla, hızlarıyla yırtıcı kuşlar gibi algılanmışlardır. Örneğin: Dede Korkud Kitabı'nda cenk eden karakterlerin savaş ve saldırı hallerinde yırtıcı kuşa benzetildiği dikkat çekicidir; Bay Büre'nin oğlunun büyüyerek geliştiği şu cümlelerle tasvir edilmiştir: “*At koştursa çalimli, çalkara kuş erdemli bir güzel, yahşi yiğit oldu*”.³¹⁹ Çocuğun kartala benzer yetenekleri olduğu söylenmiş, atı üstün manevralarla kullanabildiği vurgulanmıştır.

Salcan Hatun'un kafire saldırması da yine bir yırtıcı kuş benzetmesiyle aktarılmıştır: “*Bir bölük kaza şahin girmiş gibi kafire at saldı. bir ucundan kırıp öbür ucuna çıktı.*”³²⁰ Burada da kafir kaz sürüsüne benzetilirken, Salcan Hatun'un düşmana at ile dalışı şahinin kaz sürüsünün arasına hızla dalışına benzetilmiştir.

Türklerin birçok kaynakta görüldüğü üzere, atlarıyla birlikte olan senkronize hareketleri, hızları, manevraları, düşman ordularına taarruzları sürekli olarak yırtıcı kuşlara, özellikle doğanlara benzetilmektedir. Türklerin ad verme, asıl ad kazanma geleneklerini göz önünde bulundurursak, onların genellikle er adı yani asıl ad (ikinci kalıcı ad) olarak ekseri doğan çeşitlerinin adlarını almaları kesinlikle tesadüf değildir.

Nitekim Kaşgarlı Mahmud da bu düşüncemize ışık tutarak ‘*Laçın*’ kelimesini şu sözlerle açıklamıştır: “*Şahin: Bu yırtıcı kuşlardandır. Yiğit adama da laçın denir*”.³²¹ Aynı zamanda “*Laçın*” Ahıska Türkleri arasında tespit edilmiş yaygın

³¹⁶Moğolların Gizli Tarihi, s.121.

³¹⁷Kaşgarlı, *Divânü Lugat-it-Türk I*, s. 34.

³¹⁸Turan, s.119.

³¹⁹Dede Korkut, s.58.

³²⁰Dede Korkut, s.150.

³²¹Kaşgarlı, *Divânü Lugat-it-Türk I*, s.410.

adlardan bir tanesidir.³²² Oldukça savaşçı olan Alplerin başlarına bir çift şahin kanadı taktıkları da kaydedilmiştir.³²³

Kaşgarlı'nın açıklamasından da anlaşılacağı üzere savaşta başarı gösteren bir Türk savaşçı, asıl adını yırtıcı kuş adı olarak almaktadır. Türkler, özellikle başarılı savaş ve av hamleleri sayesinde doğan adlarını at sırtında kazanmaktadırlar.

Tarihte doğan adlarını veya yırtıcı-avcı kuş adlarını almış birçok Türk soylu liderler ve komutanlar kaydedilmiştir. Bu adlara sahip tarihi şahsiyetlerin çoğunlukla komutan ve hükümdar olmaları da dikkate şayandır.

Selçuk beyin büyüttüğü ve Selçuklu devletinin en önemli karakterlerinden olan Sultan Tuğrul ve Çağrı Bey'in adları doğan adıdır. Keraitlerin büyük hükümdarının adı da Tuğrul³²⁴ idi. Osmanlı beyliğinin ortaya çıkmasında rolü olan Ertuğrul Gazi'nin adında da tuğrul vardır. Dede Korkud efsanelerindeki meşhur "Dumrul" adı da tuğrulun diğer bir kullanımı olsa gerektir.³²⁵

Tuğrul adının kökünün "doğan" ile aynı olduğu, yani "doğ" kökünden türediği anlaşılmaktadır. "-r" pasifleştirici sesi ve "-il" isim-fiil eki getirilerek oluşturulmuştur.³²⁶ Yani "doğurulmak" fiilden-isim yapısı ortaya çıkmıştır. Ancak bu ad günümüzdeki kullanımıyla "doğrulmak" 'dik durmak, dikelmek, tetikte durmak' anlamlarıyla, doğanın hareketlerine göre de ortaya çıkmış olabilir. Yani doğan avına süzülmeden önce, bir hedefe yönelik tetikte durarak pozisyon alır, "doğrulur".

"Çağrı" adının ise kişi adı olarak verilen bir "doğan, çakır" adı olduğunu söyleyen Kaşgarlı, Çağrı Bey'in de bu adı aldığını belirterek ona atıfta bulunmuştur.³²⁷ Bu ad yüksek ihtimalle "çağırmaq, çığırmaq" fiilinden türemiştir. Çünkü yırtıcı kuşlar avlarına doğru saldırırken ya da gökte süzülürken 'çığlık' benzeri yüksek bir ses çıkarırlar ki çığlık kelimesi de bu kökten türemiştir. Yansıma şeklinde türeyerek, doğanın diğer bir adı olarak ortaya çıkmıştır demek çok yanlış olmayacaktır.

³²²Minera Aliyeva Esen, "Ahıska Türklerinde Kişi Adları", U. Ü. Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı:16, 2010, s.178.

³²³Emel Esin, Türk Kozmolojisine Giriş, Kabalcı Yayınevi, 1. Baskı, İstanbul, 2001, s.139.

³²⁴René Grousset, Stepler İmparatorluğu: Attila, Cengiz Han, Timur, (Çev. Halil İnalçık), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2011, s.201.

³²⁵Ögel, Türk Mitolojisi II, s.92-93.

³²⁶Roux, Orta Asya'da Kutsal..., s:249.

³²⁷Kaşgarlı, Divânü Lugat-it-Türk I, s.421.

Kuzey Çin'e olan seferde Cengiz Han'ın tarafında yer alan Öngüt Türklerinin hükümdarının adı da Alakuş-Tegin³²⁸ idi. Buradaki "kuş"un daha ziyade yırtıcı kuşu (kartal) ifade etmiş olması kuvvetli bir ihtimaldir. Son Kırım hanı olan Şahin Giray'ın³²⁹ da adı yırtıcı bir kuştur. Giraylar hanedanının tamgasının da bir kartal olması dikkat çekicidir.³³⁰

Özellikle Ortaçağ Türklerinde Karakuş, Doğan, Şahin, Sungur ve Tuğrul adlarına yaygın olarak rastlanmaktadır. Bu adlara sahip kişiler çoğunlukla hükümdar, üst düzey memur veya komutandır. Örneğin: Şahin Şah (I. Kılıçarslan'ın oğlu), Tuğrul Kara Han (Kadir Han'ın oğlu), Tuğrul (Gazne hacibi), Tuğrul Şah (II. Kılıçarslan'ın oğlu), Togan Bey (vezir), Togan Han (Karahanlı hükümdarı), Togan Şah (Herat Meliki), Ak-Sungur (Meraga Emiri)³³¹, Sungur el-Aşkar (Memlük komutanı)³³², Baysungur (Timur'un torunu Şahruh'un oğlu)³³³, Emir Kuş-Timur, Emir Kara-Kuş³³⁴ (komutanlar) vb.

Yırtıcı kuş adlarının kişi adı olarak kullanılması, Ortaçağ ve öncesiyle sınırlı kalmamış, sonrasında da Türk kültüründe varlığını sürdürmeye devam etmiştir. 21. yy'da Anadolu'da hala Doğan, Tuğrul, Şahin, Kartal adları erkek çocuklarına verilmektedir.

2.2.4. Türklerde Yer Adı Geleneği

Türk toponomisinin genel karakteristiği iki başlıkta tasnif edilebilir: Türklerin yerleştikleri bölgelerde fark edilen isim unsurlarının doğa ve coğrafi özellikler taşıyan adlar (hayvan, çevre, bitki); insan ve onların oluşturdukları toplulukların manevi ve maddi özelliklerini taşıyan adlar (dini yaşayış, siyasi etkiler, önemli kişiler, kültürel, meslekler vb.) olduğu anlaşılmaktadır.³³⁵ Türkler tarihlerinde tarihi anlamda önem taşıyan olaylarla ilgili isimleri de tercih etmişlerdir. Örneğin: Hisar,

³²⁸Grousset, s.238.

³²⁹Feridun Emecen, "Şahin Giray", *DİA*, Cilt:38, 2010, s.275.

³³⁰Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş: Türklerde Tuğ ve Bayrak (Hunlardan Osmanlılara)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Baskı:3, Cilt:6, Ankara, s.17

³³¹Turan, s.288, 166, 127, 255, 198, 117, 158.

³³²Bertold Spuler, *İran Moğolları*, (Çev. Cemal Köprülü), Türk Tarih Kurumu Yayınları, 3. Baskı, Ankara, 2011, s.83.

³³³Ali Alparslan, "Baysungur, Gıyaseddin", *DİA*, Cilt:5, 1992, s.276.

³³⁴Cüveyni, s.181, 266.

³³⁵Mehmet Süme, "Türklerde Yer Adı Verme Geleneği ve Oğuz Boylarının Bolu'daki İzleri", *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt:18, Sayı:1, 2018, s.268.

Hisarcık, Kızıl Hisar, Eski Kend... bunlardan bazılarıdır. Bu ad verme usulü yalnızca şehirlerle sınırlı kalmamış dağ, ova, nehir gibi coğrafi unsurlarda da geçerli olmuştur.³³⁶

Türkler göç ettikleri ve yerleştikleri yabancı bölgelerin adlarını kendi dillerine uyarlayarak da muhafaza etmişlerdir. Adını imparator Konstantinus'tan alan İstanbul; Kostantiniyye, Stampol, İstambol olarak zaman içinde Türk dil yapısına uyarak “*İstanbul*” şeklini almıştır. Anadolu’da bunun örneği çoktur. Mesela Kütahya Kotiaeion’un, Bursa Prusa’nın, Manisa Magnesia’nın, İzmir Smyrna’nın zaman içerisinde Türk dil yapısına göre uyarlanmış ve varlığını korumuş halleridir.³³⁷

Öte yandan Türkler farklı bir coğrafyaya yerleştiklerinde, yerleştikleri yere veya yerleştikleri yerlerde bulunan dağ, nehir gibi coğrafi unsurlara daha önce yaşadıkları yerde bulunan benzer unsurların adlarını verdikleri görülmektedir.³³⁸ Orta Asya’daki Seyhun-Ceyhun nehirleri ile Anadolu’daki Seyhan-Ceyhan nehirleri bunun örneklerindedir.

2.2.5. Yer Adlarında Yırtıcı Kuşların İzleri

Türklerin yer adı verme geleneklerinde hayvan isimleri önemli bir yer tutar. Türkler bölgelerinde ya da yerleşim yerlerinde popülasyonu yüksek olan ya da o bölgenin özelliğini doğrudan yansıtan hayvanların adlarını bölgeye ya da yerleşim yerine isim olarak vermişlerdir: Kurtdere, Turnadere, Geyikli vb. örnekler mevcuttur.³³⁹

Yırtıcı kuş adları da bu hayvanlar arasında hem tabiat unsuru olması hem de beşeri bir mesleği temsil etmesi açısından yer adı olarak kullanılmıştır. Türklerde avcılık için yırtıcı kuş yetiştiriciliğinin önemli bir uğraş ve meslek olduğu bu yerleşim adlarından anlaşılmaktadır. Anadolu’da Kuşçu, Kuşçular, Doğancı,

³³⁶ Bahaeddin Yediyıldız, “Türkiye’de Yer Adı Verme Usülleri ve Yer Adı Değişikliklerinin Tarihi Gelişimi”, **Türk Yer Adları Sempozyumu**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dairesi Yayınları No: 60 Ankara, 1984, s.20, 29.

³³⁷ İbrahim Güner ve Mustafa Ertürk, “Türkiye İl Merkezi Kent Adları Üzerine Bir Araştırma”, **Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Bahar, Sayı:12, 2004. s. 47, 50, 51.

³³⁸ Akdes Nimet Kurat, **Peçenekler**, (Haz. Ahsen Batur), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2016, 35.

³³⁹ Abdulvahap Kara ve Didar Jumekenova, “Türkiye ile Kazakistan’daki Yer Adlarının Çıkış Tarihi Özelliklerinin Bazı Meseleleri (Karşılaştırmalı İnceleme)”, **Milli Kültür Araştırmaları Dergisi**, Cilt:2, Sayı:1, 2018, s.3.

Doğancılar adında köyler vardır. Bu yer adları söz konusu bölgelerde bu mesleğin yapıldığının işaretlerini göstermektedir.³⁴⁰

Yırtıcı kuşların özellikleri ve bölgelerdeki varlıklarıyla da ortaya çıkan yer adları olmuştur. Kırgızistan'da Merkit (Kartal?), Mingkuş (Binkuş), Türkiye'de Bozkuş Köyü, Akdoğan Köyü, Çakırlar Köyü, Doğan Köyü, Çakırlı Köyü, Kara Doğan Köyü, Kuşkara Köyü³⁴¹ adlı yırtıcı kuş adlı köyler vardır. Kazakistan'da Bürkitti (Kartallı) adı verilen yerler vardır. Bu tarz yerleşimlerin yüksek ve zor coğrafyalar oldukları adlarından belli olmaktadır. Zira kartal popülasyonunun ön planda olduğu, yerleşim yerinin adından anlaşılmaktadır.³⁴² Osmanlı Halep Sancağı'nda Kuşlu ve Karakuşkiye (Kartal) yer adları tespit edilmiştir.³⁴³ Ayrıca Bozdoğan Kazası, Kuştaş Nahiyesi, Kuştemür Nahiyesi³⁴⁴, Doğan Hisarı Nahiyesi, Karakuş Nahiyesi³⁴⁵ gibi yırtıcı kuş adlarıyla oluşturulmuş yerleşim yerleri de tespit edilebilmektedir.

2.3. YIRTICI KUŞ FİGÜRLERİ VE İKONOĞRAFİK YANSIMALARI

Yırtıcı Kuşlar, milat öncesinden itibaren Türklerin kültürel, ekonomik, siyasi ve dini hayatlarında, yani hemen hemen toplumun her dinamiğinde kendini göstermiştir. Bunu günümüzde rahatça gözlemleyebiliyor olmamızın en mühim nedeni, bu kuşların Türkler ve Türki kavimler tarafından yerin altından yerin üstüne kadar vazgeçilmez bir figür olarak yaşatılmasıdır.

Arkeolojik kazılar, yontulmuş taşlar, özellikle Anadolu'nun muhtelif yerlerinde günümüze kadar ulaşan müthiş Türk-İslam sanatlı mimari eserler; Orta Asya Bozkırlarından, Ön Asya Türklerine kadar bu kuşların önemini gözler önüne sermektedir.

³⁴⁰Süme, s. 272, 274.

³⁴¹Cevdet Yakupoğlu, "Kırgızistan-Türkiye Ortak Yer Adları Üzerine İlmî Çalışmalar", **Uluslararası Türk Dünyası'nda İlmî Araştırmalar Sempozyumu Bildiri Kitabı** 29-31 Mayıs 2016, (Ed. Yasin Şerifoğlu ve İbrahim Akış), Kastamonu Üniversitesi Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi, s. 224-226.

³⁴²Kara ve Jumenekova, s.4.

³⁴³Enver Çakar, "Halep Sancağı'nda Türkçe Yer Adları", **Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, Cilt 11, Sayı 11, ss.90, 99.

³⁴⁴Yusuf Halaçoğlu, **Anadolu'da Aşiretler, Cemaatler, Oymaklar (1453-1650) I**, Cilt:I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2009, s. 43, 257, 353.

³⁴⁵Yusuf Halaçoğlu, **Anadolu'da Aşiretler, Cemaatler, Oymaklar (1453-1650) II**, Cilt:II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2009, S. 532, 533.

2.3.1. Kurganlarda Yırtıcı Kuşlar

Kurgan: üzerinde toprak höyük bulunan, birden çok oda veya odacığı barındıran, uzunca bir giriş koridoruna sahip, korunaklı mezarlara Türklerin verdikleri addır. Altay Türkleri mezar ya da mezarlık olarak bu kelimeyi sıkça kullanmaktadırlar. Aslında kurgan kelimesi mezarın üzerindeki höyüğü temsil eder.³⁴⁶

Kurgan kelimesinin “*koru-*” köklü “*korumak*” eyleminden türeyen bir sözcük olduğu birçok kaynaktan anlaşılmaktadır. Orhun Yazıtları’nda “*korugan*”³⁴⁷ sözcüğü kale anlamına gelmektedir. Ahmet Vefik Paşa, “*kurgan*”³⁴⁸ kelimesini “*hisar kurmak*” diye açıklamıştır. Kaşgarlı Mahmud, “*korıg*” sözcüğünü “*beylerin veya başkalarının korusu; korunan ve gözetilen her yere “koru” denir.*”³⁴⁹ diyerek açıklamıştır. Tüm bu sözcükler açıklamalarıyla ölen kişinin naaşını korumak için vücuda getirilen kurgan mezarların özelliklerini göstermektedir.

Kurgan mezarlar, Türklerin ve bozkırlı kavimlerin inançlarının bir getirisi olarak ortaya çıkmıştır. Bu ortak kültürü paylaşan bozkırlı toplulukların öldükten sonra bir yaşamın varlığına dair inançları hiç kuşkusuz ciddiyetle ele alınmıştır. İşte kurganlar bu ciddiyetin en somut örnekleridir. Çünkü kurganların her detayı, öldükten sonra devam edeceğine sağlam bir şekilde inanılan yaşama, dünyada olduğu gibi hazırlanıldığını göstermektedir.

Pazırık kültür evresindeki kurganlar yapı ve anlam olarak bu tip mezarları açıklamak için en iyi ve en eski örneklerdendir. Pazırık evresi boyunca defin ritüelleri genel olarak geçmiş dönemle bağlantılıdır. Toplumun olağan üyeleri ve savaşçılar, kurganlara etrafı yuvarlak, koruyucu taş çitlerle çevrili olarak gömülmüşlerdir. Ölüler ahşap tabutlara ya da taş sandıkların içinde, çok derin olmayan mezar çukurlarına yerleştirilerek defnedilmişlerdir. Kimi zaman ölünün kuzeyinde koşum takılmış bir ya da iki at yer almıştır. Ölüler sağ ya da sol yanlarına bacakları karınlarına doğru çekilmiş vaziyette yerleştirilmişlerdir. Ölülerin etrafları da dairesel olarak taşlarla çevrelenmiştir. Aynı şekilde kurgan alanı da taşlardan

³⁴⁶Jean-Paul Roux, *Altay Türklerinde Ölüm*, (Çev. Aykut Kazancıgil), Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 1999, s.295.

³⁴⁷Thomsen, s.159.

³⁴⁸Ahmet Vefik Paşa, s. 255.

³⁴⁹Kaşgarlı, *Divânü Lugat-it-Türk I*, 376.

oluşturulmuş genelde dikdörtgen biçimindeki çitlerle çevrilmiştir. Ölülerin başları çoğunlukla doğuya dönüktür, nadiren batıya göre konumlandırılmışlardır. Tek ve çift kişi olan definlerin yanı sıra sayıları üç ya da dört kişi kadar olan grup şeklinde definler de tespit edilmiştir. Çocuklar çoğu kez ahşap tabutlar veya küçük taş sandıkların içerisinde defnedilmişlerdir.³⁵⁰

Pazırık evresi, erken dönem Altay bozkır toplumunun hayatı üzerine etraflıca bilgiler sunmaktadır. Bu evre, farklı sosyal grupların geride bıraktığı çok sayıda defin alanı ile temsil edilmektedir. Mezarlarda; büyük miktarda, muhtelif ev malzemelerini, silahları ve dönemin seçkin ustaları tarafından yapılmış sanatsal eserleri görmek mümkündür. Toprağın özellikleri ve iklim sayesinde ahşaptan oyulmuş ve kürk, keçe, yün, ipekten dikilmiş birçok eser varlığını korumuştur. Bu eserler, Altaylı insanların o dönemdeki özgün ve oldukça gelişmiş olan sanatsal yeteneklerini yansıtmaktadır.³⁵¹

Pazırık kurganları bozkır kültüründeki yırtıcı kuş motiflerinin ilk evrelerini yansıtmaları açısından oldukça önemlidir. Bu eserler mezarlarda yer alması açısından dönemin bozkırlı göçerlerinin yırtıcı kuş algısının manevi ipuçlarını da ihtiva etmektedir.

Kurganlarda bulunan eserler, yırtıcı kuş figürü olarak kartalın önemli derecede yer tuttuğunu göstermektedir. Kartal figürü daha çok mezar odalarına gömülmüş olan atların koşum takımı parçalarında kullanılmıştır. Öte yandan ahşaptan oyularak elde edilmiş grifonun sorguçlu veya kulaklı kartal başı, muhtelif süslemeler için kullanılmıştır. Kartal figürünün işlenmesinde yalnızca ahşap değil, deri, yün ipliği, keçe, at kılı, altın vb. malzemeler de kullanılmıştır.

Temel olarak ahşaptan vücuda getirilmiş üç boyutlu, sorguçlu kartal başlarının (grifon başı) en iyi örnekleri Altay bölgesindeki 1 (M.Ö.6. yy), 2 (M.Ö. 5. yy) ve 3 (M.Ö. 3. yy) numaralı kurganlardan elde edilmiştir. Kolon süslemesi ve muhtelif süslemeler için kullanılmışlardır. Genel itibarıyla birbirlerine çok benzer formdadırlar. Yapımlarında deri, altın kaplama, ahşap, boya kullanılmıştır. 1 ve 2 numaralı kurganlarda ele geçen iki ayrı eyer örtüsünde süs olarak muazzam işlenmiş grifonların kartal başlarının bulunması; yine aynı kurganlarda eyerin ön parçası olarak kullanılmış ahşap oyma bir kartal figürünün olması ve 3 numaralı kurganda

³⁵⁰Jeannine Davis-Kimball, Vladimir A. Bashilov, Leonid T. Yablonsky (editörler), **Nomads of The Eurasian Steppes In The Early Iron Age**: Nikolai A. Bokovenko, "Scythian Culture In The Altai Mountains", Zenit Press Berkeley, California USA, 1995, s.288-289.

³⁵¹Bokovenko, s.287.

kartal başı figürlü dizgin parçasının bulunması, kartal ve grifon temalarının at koşumlarında ne kadar sık işlendiğini göstermektedir.³⁵²

2 numaralı kurganda ele geçen ahşaptan yapılmış bir grifon (kartal?) başı diğerlerinden farklı olarak gagasında erkek bir geyik kafasını tutmaktadır. 2011 yılında, bir Gök-Türk kurganı olan Mayhan Uul'da (7. yy.) keşfedilmiş, gagasında yumurta tutan ahşap kartal başı³⁵³, M.Ö 5. yy itibarıyla Pazırık evresinden, 7. yy Gök-Türklerine kadar bölgede kopmayan bir yırtıcı kuş temasının varlığını göstermektedir.

Pazırık kazılarında ele geçen ve nadide bir parça olan altından yapılmış, kartalın bir dağ geçişini pençeleriyle götürdüğünü gösteren bir eser vardır. Tipik bir hayvan üslubu gibi görünse de bu temanın benzerlik açısından Kuzey Çin mitleriyle alakalı olma ihtimali kuvvetlidir.³⁵⁴

Daha önce Altaylı bazı kabilelerin evlerinde ahşap kartal figürü totemler bulduklarından bahsetmiştik. Bu durum da işaret ediyor ki kurganlarda bulunan kartal formlarının süslerden öte koruyucu totem olmaları ihtimal dahilindedir. Diğer taraftan söz konusu Altay bölgesi pazırık kurganlarında kurt, pars gibi hayvanların da çokça işlenmesi ve bu hayvanların sonraki dönem Hun, Türk, Uygur efsanelerinde ve yazılı kaynaklarda totemik özellik göstererek yer bulması bu fikri destekler niteliktedir. Belki de Oğuzların yırtıcı kuş ongunlarının gizemi erken dönem Altay kurganlarında saklıdır. Ancak bu kültürel kodların oldukça kopuk bir biçimde ilerlemiş olması, kültür ve inanç yönünden bu bağların karanlıkta kalmış olmasına da neden olmuş olabilir.

2.3.2. Mezartaşlarında, Dikilitaşlarda Yırtıcı Kuşlar

Türkler, ölülerini yerin altında ölümden sonraki yaşama hazırlarken, yerin üstünde de onlara dair izler bırakmak istemişlerdir. Bu izler, büyük teessürle ayrıldıkları ölülerini andıkları, onlarla ilgili bilgileri günümüze taşıyan mezar taşları,

³⁵²The State Hermitage Museum, <https://www.hermitagemuseum.org/wps/portal/hermitage/search-results#search=pazyryk>, (20.11.2018).

³⁵³Tarihin Arka Odası Programı, <https://www.youtube.com/watch?v=tR3iFMkyp9w&t=6548s>, (05.11.2018).

³⁵⁴Emel Esin, *Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk Sanatından İkonografik Motifler*, Kabalcı Yayınevi, 1. Baskı, İstanbul, 2004, s.205.

balballar ve bengütaşlardır. Bu kültür Anadolu Türklerinde de varlığını korumuş, Orta Asyalı eski Türkler ile olan bağların örneklerini günümüze kadar taşımıştır.

Ölen kişi hakkında bilgiler sunan, tarihi olaylar hakkında bilgi veren, bağlı olunan toplumun hayat görüşü, inançları, kültürleri hakkında birçok sembol, şekil, tema barındıran bu oyulmuş taşlarda yırtıcı kuşlar da kendilerine yer bulmuştur.

Kül Tegin'in mermerden yapılmış heykelinin başlığının ön kısmında kanatlarını açmış büyük bir kartal veya efsanevi kuş figürü yer almaktadır. Yine Gök Türklerle ait anonim bir mezar taşında detaylı bir sanatla işlenmiş karşı karşıya duran iki kulaklı kartal figürü bulunmaktadır. Bu iki kartalda gagalarıyla meyve tutmaktadırlar. Gök Türk devlet adamlarından birisi olan Altın Tarhan Tamgan'ın mezar taşında, kadeh tutan üç erkek kişi ve sağ üstte Gök Türk boy tamgası olan dağ keçisi tamgası ile işlenmiş bir yırtıcı kuş yer almaktadır. Mezar taşındaki insan figürlerinin başlıklarının kanatları kapalı vaziyette duran yırtıcı kuşa benzemesi de ayrıca dikkat çekicidir. Elinde yırtıcı kuş tutan balballara örnekler de bulunmaktadır.

Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde Orta Asya'dakilere benzer olarak yırtıcı kuş figürlerinin mezar taşlarında işlendiğini görmek mümkündür. Bu mezar taşlarında yırtıcı kuşların genelde insan ile birlikte, iki kuş olarak, tek kuş olarak hayat ağacı ile birlikte yer aldığı görülmektedir.³⁵⁵

Afyon'daki 14. yy mezar taşlarında yırtıcı kuşlar insanların avlanma sahnelerinde, ya da doğal yaşamlarında yılan, tavşan gibi hayvanları avlarken canlandırılmıştır. Bu ikincisi hayvan üslubunun Anadolu'daki bir devamıdır. İlkinin ise Türkler için vazgeçilmez olan av kültüründe, avcı kuşlara olan tutkunun bir göstergesi olduğu açıktır. Akşehir, Konya ve Kırşehir'de tespit edilmiş olan mezar taşlarında da avcı kuşlarla avlanan veya kolunda avcı kuşla duran insan figürleri çokça yer almaktadır. Hasankeyf'te de at üzerinde avcı kuşla avlanan bir insan figürü yer almaktadır. Tokat'ta ve Sivas'ta 15. yüzyıla ait, hem erkek hem de kadın mezar taşlarında sorguçlu çift başlı kartal figürlerinin varlığı da bilinmektedir. Erzincan'ın Sarıgüney köyünde 1902, 1904, 1913 tarihli hayat ağacı ile işlenmiş tek ve çift kartal figürleri tespit edilmiştir. Tokat'taki bazı mezar taşlarında çift aslan ve hayat ağacının işlenmesi de ilgi çekici detaylardandır.³⁵⁶

³⁵⁵ Halit Çal, "Erzincan Çayırılı İlçesi Mezarlarında Kuş Motifi", **Milli Folklor Dergisi**, Sayı:89, 2011, ss, 226-230.

³⁵⁶ Çal, s. 224.

2.3.3. Sembol Olarak Yırtıcı Kuşlar ve Çift Başlı Kartal Figürü

Yırtıcı kuşlar eski Türklerin ölü gömme geleneklerinin yer altı ve üstündeki ikonografik parçaları ve birtakım inanışların yansımaları olarak önemini ve gizemini korumuştur. Ancak bu hayvanlar ikonografik ve sembolik açıdan yalnızca bu geleneğin bir unsuru olarak değil, Türk-İslam mimari sanatının da önemli bileşenlerinden olmuştur.

Yırtıcı kuş figürleri bilhassa Anadolu'daki Orta Çağ Türklerinin mimari eserlerinde kendini göstermektedir. Bu mimari eserlerde, süslemelerde yırtıcı kuş figürü olarak dikkat çeken bir durum ise çift başlı kartalın fazlaca yer alışıdır. Anadolu'daki bazı mezar taşlarında da çift başlı kartal formuna rastlansa da mimari eserlerde bu form daha bir sıklıkla ve özenle işlenmiştir.

Çift başlı kartalın birçok Selçuklu eserinde kendini gösteriyor olması dolayısıyla bu figürün bir "*hakimiyet sembolü*" ya da siyasi "*arma*" olduğu konusunda tartışmalı fikirler ortaya çıkarmıştır. Hakimiyet sembolü ya da bayrak olarak Türklerin kullandıkları unsurlardan herhangi birisinde böyle bir işaret ya da bilgi yer almamaktadır. Öte yandan çift başlı kartal gücün ve kudretin bir simgesi olarak hükümdarı temsil ettiği de düşünülmüştür.³⁵⁷

Selçuklulardaki yırtıcı kuş ikonografisi sanıldığığının aksine Hitit etkisine değil de Orta Asya ile bağlantılı sözlü efsaneler ve geleneklere dayanmaktadır. Bu bağlamda Orta Asya'da bulunan göçerlere ait çift başlı kartal muskalarına değinmekte ve Gök Türkler'deki kartal ikonografisine işaret etmektedir.³⁵⁸

Çift başlı kartalın Orta Asya Budist ikonografisinde çokça rastlanmaktadır. Bu kompozisyonun Hakani dönemi Türklerinde kozmik bir motivasyon olduğu anlaşılmaktadır. Çift başlı kartalın Selçuklu Anadolu'sunda inşa edilmiş birçok eserde de sıkça yer alması onun Orta Asya bağlantılı olduğunu desteklemektedir.³⁵⁹

Şöyle ki Budist efsanelerindeki Garuda, "*Karakuş*"a dönüşmüştür. Hakani devrinde astrolojik bir figür olan Karakuş (Jupiter), Kaşgarlı'nın da tanımladığına göre geceyi ve gündüzü yönetme özelliğine sahiptir. Ek olarak Divan-i Lüğati't-Türk'te Karakuş'un ortaya çıkışının "*günüün aydınlanmasının*" işareti olduğu aktarılırken; Kutadgu Bilig'de Karakuş, "*kara kanatlarını dünya üzerinde sallayarak*

³⁵⁷Erkan Göksu, "Çift başlı Kartalın Selçuklular Döneminde Kullanımına Dair Bir Değerlendirme", **11. Millî Türkoloji Kongresi Bildirileri**, 11-13 Kasım 2014, Cilt:2, İstanbul, 2015, s.165.

³⁵⁸Roux, **Eski Türk Mitolojisi**, s.143.

³⁵⁹Esin, **Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk Sanatından**, s.220.

gecenin gelmesini sağlamaktadır”. Karakuş’un çift başlı olarak simgelenmesi onun bu astrolojik tanımlamalardaki ikili doğasını temsil etmiş olabilir.³⁶⁰

Anadolu’nun en büyük Selçuklu medresesi olan Çifte Minareli Medrese’deki (Hatuniye Medresesi)³⁶¹ hayat ağacı üzerinde bulunan çift başlı kartal ve ağacın altından yukarı doğru uzanan dev yılan veya ejderha mücadelesi figürü, Yakutiye Medresesi’ndeki hayat ağacı kartal kabartmaları, Sivas Gök Medresede’ki hayat ağacı ve çift başlı kartal kabartmaları, Budist menşeli efsanelerdeki Garide ve dev yılan mücadelesini açıkça anımsatmaktadır.

Daha önce bahsettiğimiz üzere efsaneye göre kahraman Otshirvani, efsanevi bir kartala (Garide) dönüşerek dev bir yılanı yenmiştir. Diğer bir Orta Asya efsanesinde Abırğa denilen dev bir yılanın Garide’nin üzerinde yaşadığı ağaca dolandığı tasvir edilmiştir. Ek olarak bir Moğol efsanesindeki kartal Han Herdik’in bir ağacın tepesinde yaşadığı ve Kalmuk efsanesindeki ejderhanın ağaç özünden beslenmeye çalıştığı unutulmamalıdır.

Yukarıda bahsettiğimiz mitlerin hepsinin birbiriyle bağlantılı olduğu şüphesizdir. Orta Asya’nın çeşitli bölgelerine yayılmış kartal- yılan (ejder?)- ağaç temalı efsanelerin Esin’in de dikkat çektiği gibi çift doğal kartalın (gece-gündüz) astrolojik temsili ile birleşmesinin sonucu olarak Selçuklu devri mimarisinde dönemin popüler sanat üslubu veya inanışının ikonografik yansıması olarak kendini göstermiş olabilir. Yani çift başlı kartal motifi sanıldığının aksine siyasi bir sembol değil de mitsel ve astrolojik kökene sahip bir temsil olması kuvvetle muhtemeldir.

Diğer taraftan Anadolu’nun çeşitli bölgelerindeki hayat ağacı olmaksızın tek başına bir sembol olarak çift başlı kartal figürünün çokça mevcut olduğu Türk-İslam mimari eserlerine rastlamak mümkündür. Diyarbakır Surlarındaki Ulubeden, Yedi Kardeş burçlarında aslan ile çift başlı kartal , Sivas Divriği Camisi’nde çift başlı kartal, Konya kapısının meşhur çift başlı kartalı en bilindik ikonografik çift başlı kartal figürleridir. Bunun yanı sıra çift başlı kartal teması, Akşehir Kileci Mescidinde, Akşehir Selçuk sarayı çinilerinde ve Beyşehir Kubadabad Sarayı çinilerindeki süslemeler olarak da kullanılmıştır. Niğde Sungurbey Camisi’nde bulunan 13. yy’a ait bir kumaş parçasında sorguçlu-kulaklı çift başlı kartal motifleri

³⁶⁰Esin, *Orta Asya’dan Anadolu’ya Türk Sanatından*, s.221.

³⁶¹Doğan Yavaş, “Çifte Minareli Medrese”, *DİA*, Cilt:8, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993, s.312.

tespit edilmiştir. Selçuklu ve Artuklu dönemlerine ait sikkelerde de çift başlı kartal figürü kullanıldığı bilinmektedir.³⁶²

Yırtıcı kuş figürlerinin Türklerde yaygın olmasa da siyasi sembol ya da bayrak şekli olarak kullanıldığına dair bilgiler mevcuttur. Ögel'in aktardığına göre Attila'nın bayrağında bir şahin olduğu görülmüştür. İlhanlı hükümdarı Olcaytu'nun savaş için kullandığı küçük bayraklarda şahin ya da karakuş (kartal) figürünün yer aldığı bilinmektedir.³⁶³ Attila'nın kalkanı üzerinde de bir doğan resmi vardı. Macarların "*Tuurul*" dediği bu kuş Türkçedeki '*tuğrul*'dan başkası değildir.³⁶⁴ Bazı edebi metinlerde Gaznelilerin ve Selçukluların bayraklarında birtakım hüma şekillerinin olduğuna dair bilgiler de mevcuttur. Kırım hanlık sülalesi olan Giraylar'ın sembolü olan ve günümüzde Tatarların simgesi olarak mavi bayrakta yer alan "*tarak tamga*" kanatlarını iki yana açmış bir kartalı temsil eder.³⁶⁵ Bunun dışında Türk devletlerinin bayrak ve tuğlarında çeşitli hayvan sembolleri kullanıldığı bilinmektedir. Örneğin: Gök Türkler altın bir kurt başı olan tuğ kullanmışlardır. Memlüklerde Baybars döneminde onun alameti sayılan pars şekilli bir bayrak yer almıştır, pars sikkelerde de kullanılmıştır. Tolunoğulları'nın bayraklarında arslan şekillerinin olduğu anlaşılmaktadır, Karakoyunlu ve Akkoyunlu Türkmen devletlerinin de bayraklarında koyun sembolü kullandıkları kaynaklarda geçmektedir. Bu hayvanların yanı sıra ejder gibi efsanevi canlıların da başka toplumların etkisiyle bu bayraklara geçtiği anlaşılmaktadır.³⁶⁶

Kaynaklarda Türk devletlerinin bayrakları hakkındaki verilen kısıtlı bilgilerin genelde renk ve biçim üzerine yoğunlaştığı anlaşılmaktadır. Yırtıcı kuşların mevcut kaynaklar ışığında, siyasi sembol olarak kendilerine Türk devletlerinin tarihi seyirinde pek yer bulamadıklarını söylemek yanlış olmayacaktır.

³⁶²Göksu, s.173, 177.

³⁶³Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş: Türklerde Tuğ ve Bayrak**, s.17. , Orhan Fuat Köprülü, "Bayrak", **DİA**, Cilt:5, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992, s.251.

³⁶⁴Ögel, **Türk Mitolojisi I**, s.644.

³⁶⁵Kalafat, **Balkanlar'dan Uluğ Türkistan'a Türk Halk İnançları I**, s.382.

³⁶⁶Köprülü, s.249-252. , Agacanov, s.206. , Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş VI**, s.11.

2.4. AVCILIKTA YIRTICI KUŞLAR

2.4.1. Türklerde Avcılık

Avcılığın, tüm toplumlarda çeşitli şekillerde var olan, beşeri ve doğal bir faaliyet olduğu herkesçe bilinmektedir. Hayvanlar da insanlar da yaşamlarını sürdürebilmek için avlanmışlardır.

Paleolitik ve Mezolitik dönemler boyunca insanlar avcı-toplayıcı olarak yaşamışlar, toplumsal rotalarını dahi sürekliliklerine göre belirlemişlerdir. Avcı-toplayıcı aşamanın ardından tarım devrimi ile bu yaşam şekli hemen hemen bitme noktasına geldi ise de avcılık bir faaliyet çerçevesinde insanların ihtiyacı olarak birçok toplumda devam etmiştir.³⁶⁷

Tarımla hemen hemen hiç ilgilenmeyen konar-göçer savaşçı toplumlarda avcılığın çok ön planda olduğunu rahatça düşünebiliriz. Çünkü bu toplumlar için savaşmak bir rutindir. Genellikle boylar veya kabileler federasyonu şeklinde yaşayan bu toplumlar, birçok savaş ve husumet durumuna gebediler. Herhangi bir otlak krizi, hayvan meselesi veya hakimiyet kurma arzusu kanlı bozkır savaşlarını ortaya çıkartabilirdi. İşte bu noktada avcılık sanatı savaşların kazanılmasında belirleyici bir faktör olarak ortaya çıkmaktadır.

Şöyle ki; avcılık, savaş için ciddi bir ön hazırlık, antrenman, strateji dersi mahiyetindedir. Avcılıkta yetenekli olan bir kişinin savaşta da başarı elde etmesi kaçınılmazdır. Zira at binme kabiliyetini ve at üzerinde çeşitli silahları kullanma becerilerini sivrilten bir savaşçı, savaşta bu yeteneklerini uygulayacak ve zafere giden adımı bireysel olarak atmış olacaktır.

Avcılık aynı zamanda savaş stratejilerinin de belirlendiği bir faaliyettir. Yani sürüler üzerinde yapılan avlar, savaşta bu sürüler yerine ordular konularak uygulanmış ve bir savaş stratejisine dönüşmüştür. Savaşta avlananlar sürüler değil, ordular olmuştur.

Hunlardan itibaren Türklerin ve Moğolların meşhur savaş taktiklerinin büyük avlarda teşekkül ettiğini anlaşılmaktadır.³⁶⁸ Bu büyük avlarda, sağ ve sol kanatlar

³⁶⁷Alaeddin Şenel, **İlkel Topluluktan Uygar Topluma Geçiş Aşamasında Ekonomik Toplumsal Düşünsel Yapıların Etkileşimi**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1982, s. 50, 130.

³⁶⁸Grousset, s.235.

açılarak karaca veya geyik sürüleri istenilen bir mevkiye sıkıştırılırdı. Asırlarca süren bu av taktiği geliştirilerek savaşlarda da uygulanmış, bozkır süvarilerinin sağ-sol kanatlarının hızla açılıp kapanmasıyla düşman orduları karaca sürüleri gibi sıkıştırılarak mahvedilmiştir. Bu zaferler de beraberinde muzaffer bozkır imparatorluklarını ortaya çıkarmıştır.

Av kültürü, Türkler hangi toplumsal evrede olursa olsun onların vazgeçilmez bir unsuru olarak var olmaya devam etmiştir. Kuzey Asya, Altay steplerinden Balkanlara ve Avrupa içlerine kadar yayılmış olan Türk ve Türki topluluklarda bunu tespit etmek mümkündür.

Efsanevi Oğuz, topluma dehşet saçan bir gergedanı zekası ve gücüyle avlayarak ünlenmiş ve itibar kazanmıştır. Oğuz ölürken de ava çıkamayacak durumda olduğu için Gök Tanrı'ya kendini borçlu hissetmiş, bunun üzerine oğullarını ava göndererek huzura ermiştir.³⁶⁹

Yenisey Yazıtları'nda, avcılığın Türklerdeki önemini belirten ve bir kahramanlık nişanesi olduğunu gösteren çok önemli veriler bulunmaktadır. Bu yazıtlarda kişiler ailelerini, akrabalarını, yer-su ruhlarını, Güneş ve Ay'larını kaybetmekten büyük üzüntü duyduklarını belirtmelerinin yanında avlarından ayrıldıkları için de büyük üzüntü duyduklarını yazdırmışlardır. Bunun yanı sıra avladıkları özel hayvanların da bu taşlara yazılması ihmal edilmemiştir. Bu onların ne derece kahramanlık yaptıklarının belgesiydi. Belki de yeteneklerinin kalan kişilere gösterilmesi açısından mühim bir yere sahipti:

Abakan nehrinin kıyısında bulunan bir yazıtta “ *doğan turnanız çoğalsın. (yırtıcı) kuş avcısı bilge totok, (artık) yok. Çoğalsın yabani turna(lar), oturup kalsın.* ”³⁷⁰ denilerek avcılığından ve avlarından ayrıldığı için veryansın edilmektedir. Bir başka Yenisey yazıtı olan Uybat VI yazıtında, “ *bozkurt, kara kakım (ve) Sibirya kaplanı? Öldürdüm.* ”³⁷¹ Yazmaktadır. Yani öldürdüğü özel hayvanlarla yiğitliğini ve yeteneklerini okuyanlara aktarmaktadır.

Av ve avcılık yalnızca Orta Asya steplerindeki Türk topluluklarında değil, diğer coğrafyalardaki Türklerde de önemli bir konumdadır. Örneğin: Osmanlı dönemi minyatürlerinden ve tarihçilerinin aktardıklarından da görüleceği üzere birçok padişah av partileri düzenlemiş ve avcılığa büyük önem vermiştir. Bu

³⁶⁹Bang ve Rahmeti, s.93, 103.

³⁷⁰Yıldırım ve diğerleri, s.124.

³⁷¹Yıldırım ve diğerleri, s.188.

padişahların yetenekleri arasında görülmüştür. Selim I (Yavuz) avcılıktan çok hoşlanan ve avcılıkta ustalaşmış bir padişahı.³⁷² Osmanlı padişahlarından olan IV. Mehmed de ava olan aşırı tutkusu sebebiyle “*Avcı*” lakabıyla anılmıştır.³⁷³

Türkçe’deki av (ab) sözcüğü hem deniz canlısını hem de kara canlısını avlamak anlamındadır. Bu kelimenin Moğolca karşılığı ise ang veya aba’dır. Anlamı ise almak, ele geçirmek, çarpışmaktır. Avlar arasında birbirinden farklı birçok hayvan bulunmaktadır; kaplan, ayı, kurt, kuş türleri, geyik, tavşan, yaban domuzu, kürklü hayvanlar vb. birçok çeşit hayvan av olabiliyordu. Av hayvanları kimi zaman darbelerle, “*tepelenererek*” öldürülürken, kimi zaman elle yakalanır, kimi zaman da birçok tasvirde görüldüğü gibi oklanarak avlanırdı. Ortaçağ seyyahlarından olan Rubruk, Moğolların avlarını geniş arazinin ortasında sıkıştırıp, onları oklarla vurarak öldürdükleri³⁷⁴ bilgisini vermektedir. Topuz avlarda sıkça kullanılan bir silahtı. Bu da daha çok avın darbelerle öldürüldüğüne işaret etmektedir. Firdevsi’nin Şehnamesinde de Güştasb, kurdu topuz kullanarak öldürür biçimde tasvir edilmiştir.

Avcılık gelişi güzel yapılan bir faaliyet değildi. Avcılık, belirli zaman dilimleri arasında kurallı bir şekilde yapılan, aynı zamanda ritüel boyutu olan bir eylemdi. Avların belirli zamanlarda yapılmasının nedeni, avlanan hayvanın türünün devamlılığını sağlaması içindir. Örneğin; Marco Polo, yavru hayvanların büyümeye başladığı ayların ekim ile mart arasında av çemberlerinin hazırlandığını aktarmıştır. Bu hayvanların bahar ve yaz aylarında avlanmamasının temel sebebi av hayvanlarının bu aylarda çoğalmalarını, türlerinin devamlılığının sağlamasıdır. “*Küçük kuşları öldürme ve yakalama yasağı*”nın Cengiz’in Yasak’ına eklenmesinin nedeni de bu olsa gerektir. Ek olarak kış aylarında av partilerinin düzenlenmesi geleneksel bir faaliyetti ve Moğollarda av hayvanının kaçırılması halinde ölüm cezası gibi büyük cezalar verilirdi.³⁷⁵

Avların ritüel boyutu da bir gerçeklik olarak karşımıza çıkmaktadır. Avlarda çeşitli ayinlerin yapılması başarılı olmak, av sırasında oluşacak kötülüklerden korunmak, atalarından ve doğaüstü güçlerden yardım dilemek amacıyla yapılırdı. Ayrıca elde edilen ilk avın tanrısal güçlere sunulduğu ritüeller de olmuştur. Korunma

³⁷²Feridun Emecen, “I. Selim”, **DİA**, Cilt:36, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009, s.414.

³⁷³Abdülkadir Özcan, “Mehmet IV”, **DİA**, cilt:28, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003 s.416.

³⁷⁴Wilhelm von Rubruk, **Moğolların Büyük Hanına Seyahat**, (Çev. Ergin Ayan), Ayışığı Kitapları, 2. Baskı, İstanbul, 2012, s.38.

³⁷⁵Roux, **Orta Asya’da Kutsal...**, 101-108.

duygusu daha çok tekli yapılan avlarda yalnız olduğu için ortaya çıktığından, ayinler de genelde bu türlü avlar üzerinde şekillenmektedir.³⁷⁶

Mesela bir Yakut avcısı ava çıkmadan evvel bir ayin yapar orman ruhunun gönlünü almak için çabalardı. Dizlerinin üzerine çöker, ateşe karşı selam durarak, Kırmızı ve yağ ile saç yapardı³⁷⁷. Büyük bir ihtimalle bu ayin ormandaki avda zarar görmemek adına yapılıyordu. Çünkü av demek bir doğa unsuruna zarar vermek demektir. Türk ve Türki kavimlerin doğa odaklı inançları da bu türlü ritüelleri ortaya çıkarmıştır denilebilir.

2.4.2. Yırtıcı Kuşların Avlarda Kullanılması

Bozkırlı kavimlerin ve Türklerin sosyal ve kültürel hayatlarında avın ne kadar önemli bir yer işgal ettiğini çeşitli kaynaklarla kanıtlamak mümkündür. Ancak bir de avcı-yırtıcı kuşlarla avlanma konusu vardır ki bu da avcılık içerisinde oldukça mühim bir yer edinmiştir.

Türkler daha ilk siyasi teşekküllerinden itibaren yırtıcı kuşları zihinlerine onların “*avcı*” özellikleriyle kazınmışlardır. Hiung-nular (Hunlar) oklarının daha iyi isabet alması ve onların kartalın avcı yeteneklerine sahip olmaları için uçlarına kartal tüyleri yerleştirirlerdi.³⁷⁸ Ayrıca Hunlar için kuşlar hep talih göstergesi olmuştur.³⁷⁹

Türklerin ve diğer bozkırlı konar-göçerlerin destanlarında, efsanelerinde, onların ülkeleri ile ilgili muhtelif seyahatnamelerde, yazılan tarihlerinde yırtıcı kuşlar, özellikle doğanlar ile avlanmaya dair pek çok bölüm yer almaktadır.

Bodonçar, ailesi tarafından dışlanınca yaralı atıyla birlikte Onon nehri boyunca hareket etmiş ve bir doğanın avlandığını görmüştür. Atının kuyruğundan tuzak kurarak onu yakalamış ve eğitmiştir. Kışı av hayvanlarını vurarak geçirdikten sonra baharda ördek ve kazlar gelmeye başladığında doğanını aç bırakarak onları avlamıştır.³⁸⁰ Rubruk, seyahatnamesinde Batu oğlu Sartak'ın (Sertak) halkının bol miktarda sahip olduğu şeyler arasında doğanları da saymıştır.³⁸¹

³⁷⁶Roux, *Orta Asya'da Kutsal...*, s.113-114.

³⁷⁷Mihaly Hoppal, s. 6.

³⁷⁸Roux, *Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*, s108.

³⁷⁹Baldick, s.33.

³⁸⁰*Moğolların Gizli Tarihi*, s.9-10.

³⁸¹Rubruk, s.51.

Manas, Altay dağı eteklerinde av kuşunu da yanına alarak ava çıkıp, ceylanları ve karakuşları vurup gönlünce eğlenmek istemektedir³⁸². Burada avcı olan ve kutsallığı ile dikkat çeken kartalın (karakuş) av konumunda bulunması enteresandır. Belki de Manas'ın kartal avlaması onun gücüne yapılan bir vurgudur.

Doğan türü yırtıcı kuşlarla Gizli Tarihteki örneğinde de görüldüğü üzere daha çok kaz, ördek gibi yırtıcı olmayan kuşlar avlanmaktadır. Doğanlar ile yapılan avcılık ile ilgili olarak Kaşgarlı, birçok bilgi ve öğütlü söz aktarmaktadır: “*Avcı skılmazsa bozkuş tutar, acele etmezse beyaz kuş tutar.*”³⁸³ Atasözünden de anlaşılacağı gibi en sabırlı olan avcının en iyi avcı-doğan olan akdoğandan daha maharetli bir avcı kuş yakalayabileceği vurgulanmıştır. Zira Mesudi'ye göre de Türkler, Araplar, İraniiler, Hintliler, Rumlar dahil olmak üzere tümü en iyi doğanın “akdoğan” olduğu konusunda ortak bir görüşe sahiptir.³⁸⁴

Kaşgarlı eserinde “*çokturdı*” kelimesini açıklarken “*Ol kuşug kazka çokturdı*”³⁸⁵ (O doğanı kazın üzerine doğru saldırmasını sağladı.) cümlesi ile örnek vermiştir. Bu cümle ayrıca doğanlar ile kaz avlandığına dair başka bir örneği de teşkil etmiştir.

Yırtıcı kuşlarla avlanmanın diğer bir boyutu da kartal ile avlanmaktır. İfade edildiğine göre “*tilki, karaca, ala geyik*” gibi hayvanları avlamak için kartallar yetiştirilmiştir. “*kurtları avlamak için ise daha büyük kartalların yetiştirildiği*”³⁸⁶ bilgisi yer almaktadır.

Yırtıcı kuşlarla avlanmanın kurumsallaşmış bir gelenek olduğu açıktır. Gerçekten bu kurumsallık belli bir itibarı da beraberinde getiriyordu. Bu müesseseye kurallar ve normlar ile ciddiyet addedildiği ortadadır.

Steplerdeki aristokrat sayılabilecek kesimin şahinler ile avlandığı bilinmektedir.³⁸⁷ Bu hayvanların bir seçkinlik göstergesi olduğu düşünülebilir. Çünkü bu hususta seyyah Rubruk'un aktardıkları dikkat çekicidir. Rubruk, Mönge Han'ın huzuruna çıktığında Mönge, yırtıcı kuşlarının ve doğanlarının getirilmesini emrederek onları elinin üzerine koymuş ve gelenleri bu vaziyette dinlemiştir.³⁸⁸

³⁸²Manas Destanı, s.54.

³⁸³Kaşgarlı, *Divânü Lugat-it-Türk II*, (Çev. Besim Atalay), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1985, s.12.

³⁸⁴Abdülkerim Özaydın, “Av”, *DİA*, Cilt:4, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991, s.102.

³⁸⁵Kaşgarlı, *Divânü Lugat-it-Türk II*, s.181.

³⁸⁶Roux, *Orta Asya'da Kutsal...*, s.109.

³⁸⁷Grousset, s.205.

³⁸⁸Rubruk, s.85.

Yırtıcı-avcı kuşların aynı zamanda önemli kişilere hediye olarak sunulması da bu düşünceyi kanıtlar niteliktedir.³⁸⁹

Venedikli bir seyyah olan Marco Polo'nun seyahatnamesi, yırtıcı kuş avcılığının kurumsallığını günümüze aktaran detaylı bilgiler barındırmaktadır. Onun verdiği bilgilere göre, hükümdarın sarayına yaklaşık yirmi günlük bir mesafede oturan sivil halk av kuşlarını avlayamazdı. Doğan yetiştiricisi bir vazifelendirmede bulundurmadan mevki sahibi nüfuzlu kişiler, askerler dahi bu kuşlarla avlanamazlardı.

Avcı kuşlar ile yapılan avlarda “*tamburlar*” da kullanılırdı. Tamburlar, hükümdarın emriyle çalınır yaban kazları ve ördeklerin ürkütülerek kaçmasına vesile olurdu, bu suretle de doğanlar kuşların üzerlerine salınırdı.³⁹⁰

Osmanlı'da da yırtıcı kuşlarla yapılan avcılığın mükemmel bir şekilde kurumsallaştığını görmek mümkündür. Yırtıcı kuşların türlerine göre yetiştiricilerinin olması dikkate şayandır. Bunlar aynı zamanda protokolde mevki sahibi olan doğancıbaşı, çakırcıbaşı, şahincıbaşı, atmacacıbaşı olarak tasnif edilmiş “*şikar ağalarıdır*”.³⁹¹ Avcı kuş yetiştiricilerine genel olarak “*kuşçu*” da denilmiştir. Örneğin: Osmanlı'da ünlü astronom ve matematikçi olan Aleaddin Ali'nin “*Kuşçu*” lakabı, Uluğ Bey'in doğan yetiştiricisi olan babasından gelmektedir.³⁹²

Osmanlı'da yırtıcı kuş avcılığı kurum olarak taşrada da teşkilatlanmıştı. Örneğin taşradaki şahinciler yaptıkları işe göre “*yuvacı, yavrucu, kayacı, görünççü, götürücü*” gibi adlar almışlardır. Yuvacı ve kayacılar yavruların buldukları bölgenin muhafazasını sağlarlar, görünççü ve yavrucular yavruların bakım eğitim gibi işleriyle ilgilenirlerdi. Götürücüler de adından da anlaşılacağı gibi bu hayvanların saraya naklini sağlarlardı. Erdel, Şam, Tekeeli ve Ege adalarından şahinleri naklederlerdi. Aynı zamanda şahin öldürmek yasaktı ve ağır cezaları vardı.³⁹³

³⁸⁹Özaydın, “Av”, s.102.

³⁹⁰Roux, **Orta Asya'da Kutsal...**, 111, 109, 105.

³⁹¹Özaydın, “Av”, s.103.

³⁹²Cengiz Aydın, “Ali Kuşçu”, **DİA**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt:2, 1989, s.408.

³⁹³Abdülkadir Özaydın, “Şahincıbaşı”, **DİA**, Cilt:38, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010, s.278.

2.4.2.1. Yırtıcı Kuşların Yakalanması ve Eğitimi

Günümüzde, özellikle Kırgız-Kazaklarda yırtıcı kuşlarla avlanma önemli bir yer tutmaktadır. Yırtıcı kuşlar arasında özellikle kartalla avlanılmaktadır. Ancak kartalların yakalanması ve eğitilmesi diğer küçük yırtıcı kuşlara göre oldukça zordur zira kartal, yırtıcı kuşların en büyüğü ve en tehlikelidir.

Kartalı yakalayan-eğiten, kartal ile avlanan kişiye Kazaklarda “*kusbeyi/kusbegi*” (kuş beyi) ya da “*burkitci*” (bürkütçü) denilirken; Kırgızlarda bu kişilere “*bürkütçü, kuşçu, kuş küyüüçü*” gibi adlar verilmiştir.³⁹⁴

Kırgızlarda büyük avcı kuşların dört önemli türünden bahsedilir. Bunlar İlaçın, İtelgi, Kuu kumpay ve Şumkar olarak sıralanmıştır. İlk ikisi avını takip etmeden yukarı uçar ve birden ava süzülüp onu darbelerle avlar. Bu tür avcı kuşların eğitilmesi oldukça zordur.³⁹⁵

Kartalların yavruyken yakalanıp eğitilmesi en uygun olanıdır. Bu yüzden kartallar yuvalarında yakalanmalıdır. Ancak kartal yuvaları oldukça zor coğrafyalarda bulunur. Kartal yakalayıcılardan birisi, kement yardımıyla yavru kartalların bulunduğu yuvaya iner, daha sonra yavruyu korkutup yuvasından çıkmasını sağlar ve onu ağ ile veya elle yakalar. Yavru kartallar küçük olmasına rağmen iridirler ve pençeleri tehlikeli olabilir, kimi zaman anne kartalın yuvasını savunmak için saldırdığı da olmuştur, bunun için de avcılar fişekler kullanarak anneyi kaçırmaya çalışırlar.³⁹⁶

Anadolu’da yırtıcı kuşları yakalamak için öncelikle tuzak yardımı sayesinde kızıl sırtlı çekirge kuşu yakalanmalıdır. Daha sonra çekirge kuşu ucunda çubuk olan bir tuzağa yerleştirilir ve yukarıda süzülen yırtıcı bu ava saldırınca ağlara takılarak yakalanır. Yakalanan yırtıcı kuş (atmaca vb.) bildircin ile pratikler yaptırılarak ava alıştırılır.³⁹⁷

Kırgızlarda yakalanan kartalın cinsi eğitiminde önemli rol oynar. Kartalcı öncelikle onun karakterini çözmeye çalışır. Daha sonra eğitimin ilk evresinde kartalın sahibine alışması hedeflenir. Kartal aç ve uykusuz bırakılarak sahibinin elinden beslenmeye zorlanır ve böylelikle ona alışacaktır. Bu süreç bir veya bir

³⁹⁴Ahmet Güngör, “Kırgızlarda Kartalla Avcılık Geleneği”, **A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı:51, Erzurum, 2014, s.1.

³⁹⁵A. Biyaliev, s.4-5.

³⁹⁶Güngör, s..51-331.

³⁹⁷Levent Turan, “Yırtıcı Kuş Türleri İle Avcılık”, **Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, Sayı:12, 1996, s.209.

buçuk ay sürmektedir. Kartal sahibinin elinden yemeye ve eline konmaya alıştıktan sonra av pratikleri başlar. Bu pratikler için tilki derisinden sahte av veya tilki kuyruğu bağlanmış canlı tavşan kullanılır ki böylelikle kartal avını tanımış olacaktır. Bu pratiklerde kartalın yetenekleri sivriltilir. Son aşamada da kartal doğada gerçek bir ava çıkartılır. Uzun yıllar avlanan kartal yetenekleri azalınca saygıyla doğaya tekrar bırakılır.³⁹⁸

Kazaklarda kartalın yakalanması için beş çeşit yöntem mevcuttur. Bunlardan ilki; doymuş kartalı ile yakalamadır. Bu yöntemde avını yemekte olan kartalın tıka basa doyması beklenir, böylelikle kartal kolayca havalanamayacak ve yavaş hareket edecektir. Kartal yakalayıcısı atını süratle sürerek kartalı yakalar. İkinci yöntem ise dövüştürerek yakalamaktır. Eğitilmiş kartal ile vahşi kartalın birbiriyle dövüşmeleri sağlanır. Kenetlenip yere düştüklerinde vahşi kartal yakalanır. Üçüncü olarak ağla yakalama tekniği vardır. Bu teknikte ağla bir tuzak hazırlanır ve yem bırakılır kartal yeme saldırdığında ağlara takılarak yakalanmış olur. Dördüncü yöntem ise pek tercih edilmeyen kapanla yakalama yöntemidir. Bu yöntem hayvana zarar verdiği için diğer yöntemler daha uygun görülür. Son olarak yukarıda bahsettiğimiz üzere Kırgızlarda olduğu gibi yuvadan yakalama yöntemidir. Bu yöntem Kırgızlardakinin aynısıdır.³⁹⁹

Kartallar yakalandıktan sonra onların eğitiminde ve daha sonra avlanmalarında kullanılan belli başlı materyaller vardır. Bu materyaller eğitimlerin ve avın başarılı olabilmesi için elzemdir.

Kartallar ne kadar eğitilseler de nihayetinde vahşi ve tehlikeli yırtıcılardır ve etrafa zarar verebilirler. Bunun için gözlerinin av dışında kapalı tutulması gerekir. Bu bağlamda kartalların başlarına takılan, gözlerini kapatan bir başlık vardır, buna “*tomogo*” ya da “*tomoga*” denir. Kartalların ayaklarına eğitimde veya av dışı zamanlarda bağlanan ucu halkalı, deri kayıştan yapılmış yarım metre uzunluğunda bir bağ vardır. Buna Kazaklarda “*ayakbav*” denirken Kırgızlarda “*boo*” (bağ?) adı verilir. Kartalların üzerine konup durduğu sabit veya hareketli genellikle üç ayaklı tahta materyaller vardır. Bunlar çeşitli şekillerde olabilir, Kazaklarda “*tugir*” denirken bu malzeme Kırgızlarda “*tuur*” olarak adlandırılır. Kartalların pençeleri oldukça keskin ve sert olduğu için çıplak insan tenine ciddi zararlar verebilir. Bunun için kartalın kol veya el üzerinde zarar vermeden konması için deriden yapılan kalın

³⁹⁸Güngör, s.332-333.

³⁹⁹Abdulvahap Kara, Kazak Türklerinde Kartalla Avcılık, http://turkoloji.cu.edu.tr/CAGDAS%20TURK%20LEHCELERI/abdulvahap_kara_kazak_avcilik.pdf, s.1.

bir eldiven kullanılır. Bu eldivene Kazaklarda “biyalay”; Kırgızlarda “meeley” denir. Diğer bir materyal de Kırgızlarda da Kazaklarda da “baldak” denilen sapan şeklindeki ahşap bir malzemedir. Kartalı at sırtında taşıyan avcının koluna destek olmak için eyere takılı biçimde durur. Çünkü bir kartal en az otuz kilodur, avcının kartalı kas gücüyle devamlı olarak taşıması mümkün değildir. Kartalın eğitiminde kullanılan önemli bir materyale “ırgak” denir. Bu malzeme iki ahşap direğin üst kısımlarının bir ip vasıtasıyla birleştirilmesiyle elde edilir. Salıncak görünümünde olan bu malzeme kartalın eğitilmesi için olmazsa olmazlardandır. Tüm bu ana malzemelerin dışında kartalı beslemek için yem torbası, yem kabı ve yem kaşığı gibi malzemeler de vardır.⁴⁰⁰

Moğolların avlarda doğan, atmaca ve balıkçıl kuşlarını kullandıkları ve bu kuşları av esnasında sağ kollarında taşıdıkları bilinmektedir. Öte yandan bu kuşların boyunlarına göğüs hizasına gelecek şekilde halka taktıklarını sol elleriyle çekerek rüzgarda savrulmalarını engellediklerini gözlemlemiştir.⁴⁰¹

⁴⁰⁰Güngör, s.336. , Kara, Kazak Türklerinde Kartalla Avcılık, s.6.

⁴⁰¹Rubruk, s.38.

SONUÇ

Birinci bölümde ilk olarak Türklerin eski inanç kültlerinden belki en önemlisi olan Gök kültü ile yırtıcı kuşların inanç yönünden ilişkisi değerlendirilmiştir. Bu bağlamda Türklerin eski inançlarında gök kutsal sayılmış ve ilahi gücün kaynağı görülmüştür. Böylece göğün efendisi sayılan yırtıcı kuşlar da zamanla kutsallaşmıştır. Öte yandan yırtıcı kuşların özellikleri de kutsallaşarak dildeki yerini almış, ölüm ve diğer dünya ile ilgili eylemler kuşların eylemleriyle açıklanmıştır.

Birinci bölümün diğer kısmında yırtıcı kuşların, efsanelerde ve ritüellerdeki konumu incelenmiştir. Türk soylu topluluklara ait mitler tespit edilmiş ve yırtıcı kuşların bu halklardaki algısı ortaya çıkartılmıştır. Yırtıcı kuşlar mitlerde çoğunlukla olumlu bir figür olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle Kartal diğer yırtıcı kuşlara nazaran ön plandadır. Kartal güç, hakimiyet, soyun devamlılığı ve ilahi özelliklerle anılmıştır. Efsanelerden anlaşıldığı üzere akbaba ve doğangiller de benzer özelliklerdedir. Olumsuz olarak anılan tek yırtıcı kuş baykuş olmuştur. Ancak o da bilgelik ve zenginlik gibi olumlu özelliklerle donatılmıştır. Efsanelerde ve ritüellerde yırtıcı kuşların benzer özellikleri inanç ve mitlerdeki bağı ortaya koymuştur. Ayrıca metamorfoz efsane ve ritüellerde müşterek bir öge olarak tespit edildiğinden ayrı bir başlıkta incelenmiştir. Yırtıcı kuş metamorfozu mitlerde, menakıbnamelerde ve ritüellerde vazgeçilmez bir eylemdir. Yırtıcı kuş metamorfozunun olumlu ve olumsuz durumlar için sürekli olarak kendisini gösterdiği saptanmıştır.

İkinci Bölümde ilk bölümdeki manevi unsurların maddi kültürü etkilediği sonucu ortaya çıkmıştır. Yırtıcı kuşlar manevi unsur olan inanç ve efsanevi varlığıyla maddi kültüre sirayet etmiş ve manevi kültür maddi kültürde vücut bulmuştur. Orta Asya'daki kurganlardan Anadolu'daki mezarlara, camilere ve medreselere kadar mimari sanatta bu kuşlar sembol ve süsleme olarak kullanılmıştır. Orta Asya'daki efsanelerin Türk İslam mimarisindeki izleri hayret vericidir. Özellikle Orta Asya'da yer alan yırtıcı kuşlar ile ilgili efsane motiflerinin, astrolojik ve felsefik düşünme sistematığının Anadolu'daki Türk İslam mimarisinde görülmesi Türk kültür tarihi açısından önemli bir sonuçtur. Ayrıca, yırtıcı kuşların avcı yetenekleri, yaşadıkları coğrafya ve fiziksel özellikleri Türklerin bu kuşlara hayran olmalarını ve kendileri ile onları özdeşleştirmelerini sağlamıştır. Şöyle ki Türkler için de yırtıcı kuşlar için de av hayati önem taşımıştır. Türkler de yırtıcı kuşlar da aynı coğrafyada avlanmışlardır.

Hatta Türkler avlarında bu kuşları kullanmış ve bu avlanma yöntemi köklü bir gelenek haline gelmiştir. Tüm bu etkenlerle yırtıcı kuşlar saygınlık göstergesi olarak Türklerinin siyasi teşkilatlarında sembol olarak kullanıldığı ve kişi adı olarak yaygın biçimde yer aldığı tespit edilmiştir. Yalnızca kişi adlarında kullanılmayarak yer adı olarak da yırtıcı kuş adlarının tercih edildiği anlaşılmıştır.

Asırlar önce Türklerin zihninde yer edinmeye başlayan yırtıcı kuş figürü, dini ve coğrafi değişikliklere rağmen önemini çok fazla kaybetmeden günümüze kültürel bir miras olarak taşınmıştır.

KAYNAKÇA

(Çev. O. Şaik, Gökyay), **Dede Korkut Hikayeleri**, , Kervan Kitapçılık, İstanbul, 1980.

(Meal: Elmalılı M. Hamdi Yazır), **Kur'an-ı Kerim**, Expres Basımevi, İstanbul, 2012.

(Haz: Abdülbâki Gölpınarlı), **Manâkıb-ı Hünkâr Hacı Bektâş-ı Veli Vilâyet-Nâme**, İnkılâp Kitabevi, İstanbul.

(Çev. Keneş Yusupov), **Manas Destanı**, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 2009.

(Çev. Ahmet Temir), **Moğolların Gizli Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2010.

Acıpayamlı, Orhan. "Türk Kültüründe Ad Koyma Folkloru"nun Morfolojik ve Fonksiyonel Yönlerden İncelenmesi", **4. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Bildirileri Gelenek, Görenek ve İnançlar**, Cilt:4, Ankara, 1992, 1-14.

Agacanov, S. Grigoreviç. **Oğuzlar**, (Çev. Ekber N. Necef-Ahmet Annaberdiyev), Selenge Yayınları, İstanbul, 2013.

Ahmet Vefik Paşa. **Lehçe-i Osmani**, (Haz. Recep Toparlı), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2000.

Akarsu, Bedia. **Felsefe Terimleri Sözlüğü**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1975.

Akkaş, Sema Önal. "Mit ve Felsefe", **Milli Folklor Dergisi**, Sayı:77, 2008, ss. 83-88.

Ali Alparslan, "Baysungur, Gıyaseddin", **DİA**, Cilt:5, 1992, ss. 276-277.

Aydın, Cengiz. "Ali Kuşçu", **DİA**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt:2, 1989, ss. 408-410.

Baldick, Julian. **Hayvan ve Şaman**, (Çev. Nevin Şahin), Hil Yayın, İstanbul, 2016.

Bang W. ve Rahmeti G. R. **Oğuz Kağan Destanı**, (Haz. Nurer Uğurlu), Örgün Yayınevi, İstanbul, 2012.

Bayat, Fuzuli. "Uz-Ğuz-Oğuz kavim Adının Etimolojisi", **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, Cilt:1, Sayı:3, Çorum, 2004, 71-77.

____**Mitolojiye Giriş**, Karam Yayınları, Çorum, 2005.

Beydili, Celal. **Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük**, (Çev. Eren Ercan), Yurt Kitap Yayın, Ankara, 2015.

Black, Jeremy ve Anthony Green. **Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü Tanrılar İfritler Semboller**, (Haz. Necdet Hasgöl), Aram Yayıncılık, İstanbul.

Bokovenko, Nikolai A. “Scythian Culture In The Altai Mountains”, **Nomads of The Eurasian Steppes In The Early Iron Age**, Zenit Press Berkeley, California USA, 1995, ss.288-289.

Boratav, Pertev Naili. **100 Soruda Türk Folkloru**, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1984.

_____**Az Gittik Uz Gittik**, Bilgi Yayınları, Ankara, 1969.

Campbell, Joseph. **Yaratıcı Mitolojisi Tanrının Maskeleri**, (Çev. Kudret Emiroğlu), İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2003.

Curtin, Jeremiah. **A Journey In Southern Siberia-The Mongols Their Religion and Their Myths**, Little, Brown and Company, Boston, 1909.

Cüveyni, Alaaddin Ata Melik. **Tarih-i Cihan Güşa**, (Çev. Mürsel Öztürk), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2013.

Çoruhlu, Yaşar. **Türk Mitolojisinin Ana Hatları**, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2002.

Çakar, Enver “Halep Sancağı’nda Türkçe Yer Adları”, **Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, Cilt 11, Sayı 11, ss.83-107.

Çal, Halit. “Erzincan Çayırılı İlçesi Mezarlarında Kuş Motifi”, **Milli Folklor Dergisi**, Sayı:89, 2011, ss. 220-239.

Denkhalbant, Ayşe. “Üç kümbetler”, **DİA**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt:42, 2012, ss. 276-277.

Duvarcı, Ayşe. “Türklerde Tabiat Üstü Varlıklar ve Bunlarla İlgili Kabuller, İnanmalar, Uygulamalar”, **Bilgi**, Sayı:32, 2005, ss.125-144.

Eberhard, Wolfram. **Çin Simgeleri Sözlüğü**, (Çev. Aykut Kazancıgil-Ayşe Bereket), Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2000.

Ebul Gazi Bahadır Han. **Şecere-i Terakime Türkmenlerin Soy Kütüğü**, (Haz. Zuhul Kargı Ölmez), Simurg Yayıncılık, Ankara, 1996.

Harizmi, **Mukaddimetü’l Edeb**, (Çev. Nuri Yüca), Türk Dil Kurumu Yayınları, Baskı:3, Ankara, 2014.

Eliade, Mircea. **Mitlerin Özellikleri**, (Çev. Sema Rifat), Om Yayınevi, İstanbul, 2001.

____ **Şamanizm**, (Çev. İsmet Birkan), İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1999.

Emecen, Feridun “I. Selim”, **DİA**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt:36, 2009, ss. 414-418.

Ercilasun, Ahmet Bican. “Oğuz Adının Etimolojisi”, **Oğuzlar: Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri, 5. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri**, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Ankara, 2015, ss. 15-21.

Erdem, Sargon. “Anka”, **DİA**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt:3, 1991, ss. 198-200.

Eröz, Mehmet. **Yörükler**, Türk Dünyası Araştırma Vakfı Yayınları, İstanbul, 1991.

Esen, M. Aliyeva. “Ahıska Türklerinde Kişi Adları”, **U. Ü. Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı:16, 2010, ss. 167-186.

Esin, Emel. **Orta Asya’dan Anadolu’ya Türk Sanatından İkonografik Motifler**, Kabalcı Yayınevi, Baskı:1, İstanbul, 2004.

____ **Türk Kozmolojisine Giriş**, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2001.

Feridun Emecen, “Şahin Giray”, **DİA**, Cilt:38, 2010, ss. 275-277.

Freud, Sigmund. **Totem ve Tabu**, (Çev. Hasan Can), Tutku Yayınevi, Ankara, 2914.

Göksu, Erkan. “Çift başlı Kartalın Selçuklular Döneminde Kullanımına Dair Bir Değerlendirme”, **11. Millî Türkoloji Kongresi Bildirileri**, Cilt:2, İstanbul, 2015, ss.159-180.

Gömeç, Saadettin Yağmur. “Çingiznameler Üzerine Bir İnceleme: Çingiz Han’ın Soy ve Mogol Tarihinin İlk Devirleri”, **Belleten**, Cilt:1, Sayı:294, 2018, s. 407-481.

Grousset, René. **Stepler İmparatorluğu: Attila, Cengiz Han, Timur**, (Çev. Halil İncalık), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2011.

Gül, Bülent. “Kırım-Tatar Türklerinde Kişi Adları”, **Türkbilig Dergisi**, Sayı:2, 2002, s. 55-60.

Gülensoy, Tuncer. “Türklerde “Ad Verme Geleneği” ve “Hektor”, **Milli Folklor Dergisi**, Sayı:22, 1994, s. 5-7.

Güner, İbrahim ve Ertürk, Mustafa. “Türkiye İl Merkezi Kent Adları Üzerine Bir Araştırma”, **Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Bahar, Sayı:12, 2004. s. 40-62.

Güngör, Ahmet. “Kırgızlarda Kartalla Avcılık Geleneği”, **A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı:51, Erzurum, 2014, s. 319-338.

Halaçoğlu, Yusuf. **Anadolu'da Aşiretler, Cemaatler, Oymaklar (1453-1650) I-II**, Türk Tarih Kurumu yayınları, Ankara, 2009.

Holmberg, Uno. **The Mythology of All Races: Finno-Ugric, Siberian**, Cooper Square Publishers, Inc., Volume: 4, Boston, 1927.

Hoppal, Mihaly. "Sibirya Şamanizminde Doğa Tapınımı", (Çev. Gürbüz Erginer), **Ankara Üniversitesi Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi**, Cilt:41, Sayı:1, 2001, 209-225.

İbn Fazlan. **Seyahatnâme**, (Çev. Ramazan Şeşen), Bedir Yayınevi, İstanbul, 2016.

İnan, Abdülkadir. **Makaleler ve İncelemeler**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1998.

____ **Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2015.

Kafesoğlu, İbrahim. **Eski Türk Dini**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1980.

____ **Türk Milli Kültürü**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2011.

Kalafat, Yaşar. **Balkanlar'dan Uluğ Türkistan'a Türk Halk İnançları I-II-III-VI-V**, Berikan Yayınevi, Ankara, 2006.

____ **Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri**, Türk Kültür Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1990.

Kaman, Sevda G. "Baykuş Kelimesi ve Baykuşla İlgili İnançlar Üzerine", **International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, Volume 10/8 Spring 2015, p. 1137-1154 1142.

Kara, Abdulvahap ve JumekeNova, Didar. "Türkiye ile Kazakistan'daki Yer Adlarının Çıkış Tarihi Özelliklerinin Bazı Meseleleri (Karşılaştırmalı İnceleme)", **Milli Kültür Araştırmaları Dergisi**, Cilt:2, Sayı:1, 2018, s. 1-8

Karahan, Akartürk "Codex Cumanicus'ta Hayvan Adları", **International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, Volume 8/1, 2013, ss. 1839-1865.

Kaya, Korhan. **Hint Mitolojisi Sözlüğü**, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1997.

Keskin, Yusuf Ziya. "Şanlıurfa Halk Kültüründe Ölüm", **Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı:16, 2006, ss.7-41.

Köprülü, O. Fuat, "Bayrak", **DİA**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt:5, 1992, ss. 247-254.

Kurat, Akdes Nimet. **Peçenekler**, (Haz. Ahsen Batur), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2016.

Mackenzie, Donald A. **Çin ve Japon Mitolojisi**, (Çev. Koray Akten), İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1996.

Kaşgarlı. **Divânü Lügat-it-Türk I-II**, (Çev. Besim Atalay), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1985.

___ **Divânü Lügat-it-Türk III-IV**, (Çev. Besim Atalay), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1986.

Mustafa Sever, “Türk Mitolojisinde Kuşlar”, **Milli Folklor Dergisi**, Yıl: 11 Sayı: 42 s.85.

O’Flaherty, W. Doniger. **Hindu Mitolojisi**, (Çev. Kudret Emiroğlu), İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1996.

Ocak, Ahmet Yaşar. **Sarı Saltık Popüler İslam’ın Balkanlar’daki Destani Öncüsü**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2002.

Ögel, Bahaeddin. **Türk Mitolojisi I**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 6. Baskı, Ankara, 2014.

___ **Türk Mitolojisi II**, Türk Tari Kurumu Yayınları, 5. Baskı, Ankara, 2014.

___ **Türk Kültür Tarihine Giriş: Türklere Tuğ ve Bayrak (Hunlardan Osmanlılara)**, Kültür Bakanlığı Yayınları, 3. Baskı, Cilt:6, Ankara, 2000.

Özaydın, Abdülkerim. “Av”, **DİA**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt:4, 1991, s. 101-104.

Özaydın, Abdülkerim. “Şahincibaşı”, **DİA**, Cilt:38, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010, ss. 277-278.

___ “Mehmet IV”, **DİA**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt:28, 2003, ss. 414-418.

Rachlin, Carol K. ve Alice Marriot. **Kızılderili Mitolojisi**, (Çev. Ünsal Özünlü), İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1994.

Radloff, Wilhelm. **Türklük ve Şamanlık**, Örgün Yayınevi, (Çev. A. Temir ve diğerleri), İstanbul, 2008.

Rosenberg, Donna. **Dünya Mitolojisi Büyük Destan ve Söylenceler Antolojisi**, (Çev. Koray Akten ve diğerleri), İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2003.

Ross, E. Denison. **Kuş İsimlerinin Doğu Türkçesi, Mançuca, ve Çince Sözlüğü**, (Çev. Emine Gürsoy-Naskali), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1994.

Roux, Jean-Paul. (Çev. Aykut Kazancıgil- Lale Arslan), **Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar**, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2005.

____**Altay Türklerinde Ölüm**, (Çev. Aykut Kazancıgil), Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 1999.

____**Eski Türk Mitolojisi**, (Çev. Musa Yaşar Sağlam), BilgeSu Yayıncılık, Ankara, 2015.

Rubruk, Wilhelm von. **Moğolların Büyük Hanına Seyahat**, (Çev. Ergin Ayan), Ayışığı Kitapları, İstanbul, 2012.

Divitçioğlu, Sencer. **Oğuz'dan Selçuklu'ya**, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1994.

Sıkala, A. Leena. "Şamanik Bilgi ve Mitsel İmgeler", (Çev. İskender Yıldırım), **Milli Folklor Dergisi**, Sayı:77, 2008, ss. 118-138.

Spuler, Bertold. **İran Moğolları**, (Çev. Cemal Köprülü), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2011.

Stebleva, I. V. "Eski Türkçe Fal Kitabı İrk Bitig'de Sembollerin Kavramsal Temeli", (Çev. Halil İbrahim Usta), **Türkoloji Dergisi**, Cilt:14, Sayı:1, 2001, ss. 195-212.

Süme, Mehmet. "Türklerde Yer Adı Verme Geleneği ve Oğuz Boylarının Bolu'daki İzleri", **AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt:18, Sayı:1, 2018, s.263-291.

Sümer, Faruk. **Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları**, Ankara Üniversitesi Dil-Tarih ve Coğrafya Yayınları, Ankara, 1972.

Şenel, Alaeddin. **İkel Topluluktan Uygur Topluma Geçiş Aşamasında Ekonomik Toplumsal Düşünsel Yapıların Etkileşimi**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1982.

Tanyu, Hikmet. "Dini Folklor veya Dini-Manevi Halk İnançlarının çeşit ve Mahiyeti üzerinde Bir Araştırma", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt 21, Sayı 1, 1973, ss. 123-142.

Taşagıl, Ahmet. **Gök-Türkler I-II-III**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.

____ **Kök Tengri'nin Çocukları**, Bilge Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2015.

TDK, **Bölge Ağızlarında Atasözleri ve Deyimler I-II**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2004.

TDK, **Derleme Sözlük D**, (Haz. Emel Vardarlı), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1993.

Thomsen, Vilhelm. **Orhon Yazıtları Araştırmaları**, (Çev. Vedat Köken), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2002.

Togan, Zeki Velidi. **Oğuz Destanı**, Enderun Yayınları, İstanbul, 1982.

Turan, Levent, “Yırtıcı Kuş Türleri İle Avcılık”, **Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, Sayı:12, 1996, ss. 207-210.

Turan, Osman. **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2014.

Yakupoğlu, Cevdet. “Kırgızistan-Türkiye Ortak Yer Adları Üzerine İlmî Çalışmalar”, **Uluslararası Türk Dünyası’nda İlmî Araştırmalar Sempozyumu Bildiri Kitabı** 29-31 Mayıs 2016, (Ed. Yasin Şerifoğlu ve İbrahim Akış), Kastamonu Üniversitesi Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi, s. 210-234.

Yavaş, Doğan. “Çifte Minareli Medrese”, **DİA**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt:8, 1993, ss. 311-312.

Yazıcızade Ali. **Selçuk-Name İndeksli Tıpkıbasım**, (Haz. Abdullah Bakır), Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.

Yediyıldız, Bahaeddin “Türkiye’de Yer Adı Verme Usülleri ve Yer Adı Değişikliklerinin Tarihi Gelişimi”, **Türk Yer Adları Sempozyumu**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dairesi Yayınları No: 60 Ankara, 1984, ss. 25-41.

Yıldırım, Fikret, Erhan Aydın ve Risbek Alimov. (Haz. Mehmet Ölmez), **Yenisey-Kırgızistan Yazıtları ve Irk Bitig**, BilgeSu Yayıncılık, Ankara, 2013.

Biyaliev, Abak. “Kırgızlarda Kuşlarla Av ve Avcılık Terimleri”, <http://www.gungorname.com/dosyalar/kuslarlaavveavcilikterimleri.pdf>, (16.10.2018).

Fatah, Tarek. “Images of Prophet Muhammad from İslamic Art and History before the clan of Ibn Saud took Muslims hostage “, *Muslim World Today*, https://www.muslimworldtoday.org/images_prophet_muhammad_islamic_art_history_clan_ibn_saud_took_muslims_hostage, (30.11.2018).

Kara, Abdulvahap. “Kazak Türklerinde Kartalla Avcılık”, <http://www.abdulvahapkara.com/kazak-tuerklerinde-kartalla-avcilik/>, (16.10.2018).

Michigan State University Michigan Natural Features Inventory, “Falco peregrinus”, <https://mnfi.anr.msu.edu/species/description/10952/Falco-peregrinus>, (04.09.2018)

Nişanyan Sözlük Çağdaş Türkçe’nin Etimolojisi, <https://www.nisanyansozluk.com/?k=kukumav>, (24.11.2018).

Tarihin Arka Odası Programı, 03.11.2012,
<https://www.youtube.com/watch?v=tR3iFMkyp9w&t=6548s>, (05.11.2018).

TDK Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü,
http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_atasozleri&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5bfb161b30bbf8.41048040, (25.11.2018).

TDK Büyük Türkçe Sözlük,
http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5bfaa798587f64.35067663, (24.11.2018).

The Owl Pages, <https://www.owlpages.com/owls/species.php>, (22.11.2018).

The State Hermitage Museum,
<https://www.hermitagemuseum.org/wps/portal/hermitage/search-results#search=pazyryk>, (20.11.2018).

